

SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE ALTIN ORDU İLE İLGİLİ YENİ ARAŞTIRMALAR

Doç. Dr. TÜTEN ÖZKAYA

Altın Ordu devleti ile ilgili olarak Sovyetler Birliği'nde yapılan çalışmalar Türk tarihi açısından büyük önem taşımaktadır, zira XIII. yüzyılda Avrupa ve Asya'nın en güçlü devletlerinden biri ve özellikle 58 yıl boyunca hiç bir devletin askerî ihtilâfa girmeye cesaret edemediği, Avrupa ve Asya'nın en güçlü devleti olan¹ Altın Ordu bugün Sovyetler Birliği'nin sınırları içerisine giren topraklar üzerinde kurulmuştu. Bu sebeple, Altın Ordu tarihini inceleyen Sovyet bilim adamlarının Türk-Moğol devletiyle ilgili olarak ortaya çıkardıkları her yeni belge, her yeni bulgu, çok az sayıda orijinal belge muhafaza edilmiş olduğundan, hakkında henüz pek çok şey bilmediğimiz Altın Ordu'nun tarihine, özellikle onun idarî ve malî düzenine, kültür hayatına ve sosyal bünyesine ışık tutacağından tarihimiz bakımından büyük değer taşımaktadır. Nitekim, Sovyet bilim adamlarının Altın Ordu ile ilgili olarak yayınladıkları ve bu yazının konusunu oluşturan yeni çalışmaları sayesinde, bilim dünyasının şimdiye kadar bilmediği 24 yeni yarlığın² ortaya çıkarıldığını; toplam 61 yarlığın incelenmesi sonucu Altın Ordu kançelâryasının üstün yapısal düzeyinin Ruslar'inkinden ve dönemin komşu devletlerinkinden çok daha mükemmel olduğunu; XIV. yüzyıla ve XVI. yüzyılın ilk yarısına ait olan Türk-Tatar kançelâryasının büyük bir gelişme gösterdiğini ve belge kültürünün, ayrıntılı olarak işlenmiş, biçim ve yapı bakımından mantıkî bir mükemmelliğe ulaşmış bölümünü oluşturduğunu; XIV. yüzyılın ilk yarısında Altın Ordu'da kültür hayatının, şehirciliğin, görkemli mimarînin, bilim ve edebiyatın hızla geliştiğini; metal (bronz) kalemin Avrupa'da en erken Altın Ordu'da kullanıldığını; 110 yerleşim merkezine sahip olan Altın Ordu'da yerleşik şehircilik kültürünün zamanına göre yüksek düzeyde olduğunu; idarî-siya-

¹ V. L. Yegorov, *İstoriçeskaya geografiya Zolotoy Ordı v XIII-XIV vv. (XIII-XIV. Yüzyıllarda Altın Ordu'nun Tarihi Coğrafyası)*, Nauka, Moskva 1985, s. 201.

² Altın Ordu, Kırım ve Kazan hanlarından yabancı ülkelerin hükümdarlarına gönderilen emir mahiyetinde olan nanelere olduğu gibi, hanlar tarafından kendi tebaalarına veya herhangi bir şahsa verilen imtiyaz yazılarına da yarlık adı verilmektedir. Bkz. A.N. Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık Ve Bitikler*, İstanbul 1940, s. 3.

sî düzeninin müstesna bir özgünlüğe ve benzeri görülmemiş bir yapıya sahip olduğunu; gelişmiş bir bürokrasi mekanizmasının ve istikrarlı bir para sisteminin mevcut olduğunu öğrenmekteyiz.

Rus ve Sovyet doğu bilginlerinin Altın Ordu'nun yarlıkları ile ilgili çalışmaları burada sayılmayacak kadar çok sayıdadır. XIV-XVI. yüzyıllara ait en değerli yarlıklar, XIX. yüzyılın 50-60'lı yıllarında, ilk kez ve esaslı olarak İ.N. Berezin tarafından yayınlanmıştır. Altın Ordu ve Kırım yarlıklarından bazıları, örneğin Timur Kutluk'un, Toktamış'ın, Saâdet Giray'ın, Mengli Giray'ın ve diğerlerinin yarlıkları, ayrıca İ. Hammer, Ya. O. Yartsov, V. V. Grigor'ev tarafından da yayınlanmıştır. V. V. Radlov, A. N. Samoyloviç ve diğerlerinin araştırmaları ise, Altın Ordu döneminin edebî dili ve yazılı kültürü hakkında önemli bilgiler ortaya koymuştur. V. V. Grigor'ev, Rus metropolitlerine (ruhanî reislere) gönderilen han yarlıklarının ilk araştırmacılarından biridir. B. Şpuler, A. Yu. Yakubovskiy, M. G. Safargaliev, G. A. Fedorov-Davidov gibi Altın Ordu'nun tarihini araştıranlar yarlık ve bitiklerden³ yararlanarak değerli bilgiler edinmişlerdir.

Cuci Uлуу'nun XIV-XVI. yüzyıllara ait olan yarlıkları üzerine 1963-1979 yılları arasında çeşitli dergi ve kitaplarda yazıları yayınlanan Mirkasım Abdulahamoviç Usmanov'un titiz bir çalışma ürünü olan ve Altın Ordu'nun yarlıkları hakkında yeni ve değerli bilgiler içeren *Jalovannie akti Cucieva Ulusa XIV-XVI vv. (Cuci Uлуу'nun XIV-XVI. Yüzyıllara Ait Yarlıkları)*⁴ başlıklı Rusça kitabı, Altın Ordu'ya ait olan ve bilim dünyasınca bilinen orijinal yarlıkların az sayıda olması ve Altın Ordu tarihinin yeterince bilinmemesi nedeniyle büyük önem taşımaktadır. Usmanov'un kitabı Giriş ile birlikte 4 bölümden oluşur. Kitabın sonunda ise zengin bir kaynak ve literatür yer alır.

Giriş bölümünde yazar, XIII. yüzyılda ortaya çıkan Cuci Uлуу'nun ya da diğer adıyla Altın Ordu İmparatorluğu'nun XIV. yüzyılın sonundan itibaren parçalanması sonucu, XV. yüzyılda bu imparatorluğun topraklarında Astrahan, Kazan, Kırım, Kasım, Sibir, Kazak, Özbek ve diğer müstakil hanlıkların ortaya çıktığını, XVI. yüzyılın ortasında Kazan ve Astrahan hanlıklarının yıkıldığını, Kırım'ın ise bu tarihten önce Osmanlı Türkleri'nin himayesi altına girdiğini, bu sebeple "Cuci Uлуу" kavramı için en uygun kronolojik çerçevenin XIII-XV. yüzyıllar olacağını ancak, orijinalleri elimize kadar ulaşan en erken Türkçe yarlıkların XIV. yüzyıla

³ Bitik - yazı, mektup, name demektir.

⁴ Kazan Üniversitesi Neşriyatı, 1979, 318 s.

ait olması yüzünden bu çerçevenin içine XIV-XVI. yüzyılları da dahil etmek gerektiğini ifade eder. XVI. yüzyıla gelince, ilkin, adı geçen hanlıklar imparatorluğun çöküşünden sonra da toplumsal-siyasî geleneklerinin bazı unsurlarını az veya çok yenileyerek geliştirmeye devam ettiler. Bu sebeple, XV, XVI ve hattâ XVII. yüzyılın başına ait yarlık ve bitiklerde geçmiş dönemlerin geleneksel unsurlarını bulmamız çok doğaldır. İkinci olarak, XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, Kırım'da resmî kançelârya alanı da dahil olmak üzere, pek çok alanda Türkleşme, yani "Osmanlılaşma" süreci gerçekleşti. Bu nedenle, biz burada artık sadece Türk-Tatar yazı geleneğinin unsurlarına rastlamakla kalmıyoruz. Bütün bunlar yüzünden en son kabul edilebilen tarih XVI-XVII. yüzyıllardır. Bu tarihten itibaren Kırım-Tatar kançelâryasının Türkleşme süreci tam anlamıyla tamamlanmıştır, zira son belge 1601 tarihini taşımaktadır. Cuci Ulusu'nun veya ondan ayrılan hanlıkların tarihini inceleyen tarihçiler, XIII-XVI. yüzyılların Arap ve Acem yazarlarının, daha geç dönem Türk tarihçilerinin, Rus vak'anüvislerinin, Batı Avrupalı seyyah ve diplomatların verdiği çok değerli bilgilerden yararlanmaktadırlar. Altın Ordu'nun yazılı kaynakları hanlıklar zamanında vardı, ama bunlar ya telef oldular ya da henüz ortaya çıkarılmadılar. Altın Ordu'nun ve ondan ayrılan devletlerin yarlık ve bitikleri, bu devletin siyasî ve sosyal tarihinin çeşitli yönlerini incelerken, kaynak olarak en sağlam ve güvenilir belgelerdir. Yarlıkların ilk incelemelerine filolojik bir eğilim egemendi; bunlar arkeolojik, dış görünüşleri ve mühürleri bakımından gerektiği gibi incelenmemiştir. Usmanov'a göre, Altın Ordu veya sonradan kurulan hanlıkların hanları tarafından mevki itibarıyla eşit olan ve kendilerine bağımlı olmayan hükümdarlara gönderilen resmî mektuplara bitik adı verilir. Yarlıklar ise, kendilerine tâbi ya da bağımlı olan ülkelerin hükümdarlarına gönderilen yazılı emirler, fermanlar, talimatlardır. Beylerin, mirzaların ya da han soyundan gelen diğer kimselerin yabancı hükümdarlara gönderdikleri mektupları yarlık olarak kabul etmek mümkün değildir. Aynı şekilde, siyasî bakımdan başka devletlere bağımlı olan hanların, hükümran ülkenin hükümdarına hitaben gönderdikleri bitikleri de yarlık olarak adlandırmak mümkün değildir. Yazar, bu kitabında, Türk-Tatar yarlıklarının inceleme metodunu mükemmelleştirmenin yanı sıra, toplam 61 yarlıktan hiç bilinmeyen 24 yarlığı ilk kez bilim dünyasına tanıtmaktadır. Orijinal ve kopya olan yarlıklar biçimsel bir analize tâbi tutulur, zira böyle bir yaklaşım, bu belgelerin içeriğinin anlaşılmasında en güvenilir ve kısa bir yoldur. Bu kitapta inceleme konusu olan yarlıklar Sovyetler Birliği'nde şu kütüphane ve arşivlerinde muhafaza edilmektedir: SSCB Bilimler Akademisi Doğubilimi Enstitüsü Kütüphane-

si'nin yazma bölümü, Bilimler Akademisi Doğubilimi Enstitüsü Doğubilimcileri Arşivi (Leningrad bölümü), Leningrad Devlet Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi Kütüphanesi'nin yazma bölümü, Tataristan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Müzesi nadir kitaplar fonu, Devlet Eski Belgeler Merkez Arşivi (Moskova), Kırım Bölgesi Devlet Arşivi (Simferopol), Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Merkez Bilim Kütüphanesi'nin yazma bölümü (Kiev). Sovyetler Birliği'nde bulunan yarlıklara Timur Kutluk'un (Viyana'daki kopya nüshasını) ve Hacı Giray'ın (İstanbul'daki) yarlıklarını da ekleyecek olursak, Cuci Ulusu'nun XIV-XVI. yüzyıllara ait olan ve bilinen yarlıklarının hepsi 61'i bulur. Türkiye'deki arşivlerde, özellikle Topkapı Sarayı Müzesi'nde yapılacak olan titiz araştırmalar sonucunda yeni belgelerin ortaya çıkarılabileceği kaydedilmektedir. Daha sonra, yarlıkların nerede ve kimin tarafından hazırlandığı, ne münasebetle yazıldığı, restore edilip edilmediği, restore sırasında ne gibi değişikliklere uğradığı açıklanır, yarlıkların Rusça'ya veya diğer dillere çevrilip çevrilmediği belirtilir. Yarlığın cinsi, hangi (Arapça, Uygurca, Tatarca) yazıyla yazıldığı, yarlığın tarihi, orijinal veya kopya olduğu, yaprağın uzunluğu, rengi, satır sayısı, el yazısının niteliği, (küçük veya büyük harflerle) yazılış biçimi, mürekkebin rengi, üzerinde bulunan mühür, damga veya nişan, bu damgaların yeri, cinsi, iyi muhafaza edilip edilmediği, yarlıkların iyi muhafaza edilip edilmediği, tahribata uğradıysa eğer, bunun nasıl bir tahribat olduğu hakkında bilgi verilir. Yazar bilinen şu 37 yarlık hakkında etraflıca bilgi vermektedir: 1) Toktamış Han'ın Bik Hacı'ya verdiği tarhanlık yarlığı⁵(orijinal, 12 Ekim 1392); 2) Timur Kutluk'un, Muhammed'e önceden verilmiş tarhanlığı onaylayan yeni yarlığı (kopya, 24 Nisan 1398); 3) Uluğ Muhammed'in, Tuğlu Biy (Bey)'e, Hızır'a eskiden verilmiş suyuğal yarlığı⁶ onaylayan yeni yarlığı (kopya, 15 Nisan 1420); 4) Hacı Giray'ın Hekim Yahya'ya verdiği tarhanlık yarlığı (kopya, 7 Mart

⁵ Hanlar tarhanlık yarlıklarıyla istedikleri kimseleri tarhan ilân ederlerdi. Tarhan vergilerden ve devlet hizmetlerinden muaf olan ve ilk 9 suçlu bağışlanan kimse demektir. Yarlıkla verilen tarhanlık kuşaktan kuşağa intikal ederdi. Tarhanlık ayrıcalığı vaktiyle kadınlara da bağışlanırdı. Ayrıca, tarhanlık yalnızca şahıslara ihsan edilmeyip müesseselere de bağışlanırdı. Örneğin, Altın Ordu hanları Rus kilise ve manastırlarını özel yarlıklarla tarhan etmişlerdir. Bütün yarlıklar içinde uzmanlarca bilinen ve en çok incelenmiş olanıdır.

⁶ Moğol devletlerinde ve özellikle Altın Ordu'da han, üstünde yaşayan köylüleriyle birlikte geniş toprakları suyuğal suretiyle verirdi ve çok defa suyuğal yarlıklarına tarhanlık yarlıklarını da ilâve ederek buradaki halkı her türlü vergiden muaf tutarak onları suyuğal sahibine bırakırdı. Böylece, herhangi bir saha veya eyâleti suyuğal olarak alan kimse, o zamana kadar han veya sultan hazinesine verilen bütün vergi, resim ve mükellefiyetleri almak hakkını kazanırdı. Suyuğal sistemin başlıca vasfı, bu toprakların irsi olmasıdır.

1453)⁷; 5) Hacı Giray'ın, Kırkyer halkına eskiden verilmiş tarhanlığı onaylayan yeni yarlığı (orijinal, 27 Kasım 1459); 6) Mengli Giray'ın Hoca Biy'e verdiği tarhanlık yarlığı (orijinal, 16 Ağustos 1467)⁸; 7) [Mengli Giray'ın] Kırkyer halkına eskiden verilmiş tarhanlığı onaylayan yeni yarlığı (orijinal, 11 Temmuz 1468); 8) Mengli Giray'ın, Mahmutek'e eskiden verilmiş suyuğal yarlığı onaylayan yeni yarlığı (kopya, 30 Eylül 1468); 9) İbrahim'in, Gulbustan hatuna eskiden verilmiş tarhanlığı onaylayan yeni yarlığı (kopya, 1467-1479); 10) Mengli Giray'ın, İbrahim'e verdiği tarhanlık yarlığı (orijinal, 3 Ağustos 1485); 11) Sâhib Giray'ın, Şeyh Ahmed ve diğerlerine eskiden verilmiş tarhanlığı onaylayan yeni yarlığı (orijinal, 1 Ocak 1523); 12) Saâdet Giray'ın Alp Kara ve diğerlerine verdiği tarhanlık yarlığı (orijinal, Mart 1524); 13) Sâhib Giray'ın Surçe Hafız'a verdiği suyuğal yarlığı (kopya, Temmuz 1549); 14) Sâhib Giray'ın Akçukrak Biy'e ve diğerlerine verdiği suyuğal yarlığı (orijinal, Temmuz 1549); 15) Sâhib Giray'ın Tutan oğlana verdiği suyuğal yarlığı (kopya, 3 Mayıs 1550); 16) Sâhib Giray'ın, Sadr Ahmed'e verdiği suyuğal yarlığı (kopya, 19 Haziran 1550); 17) Devlet Giray'ın, Yamgurçu Hacı'ya eskiden verilmiş "beyliğini" onaylayan slujiliy yarlığı⁹ (kopya, Mart 1551); 18) Devlet Giray'ın, Huday Kulu'na eskiden verilmiş suyuğal yarlığı onaylayan yeni yarlığı (orijinal, Mayıs 1557); 19) Devlet Giray'ın, Mustafa Bey'e verdiği l'gotniy yarlığı¹⁰ (kopya, Ocak 1574 ve mükerrer 3 Şubat 1577); 20) II. Muhammed (Mehmed) Giray Sultan'ın, Amrulla oğlana eskiden verilmiş suyuğal yarlığı onaylayan yeni yarlığı (orijinal, Haziran 1576); 21) Devlet Giray'ın Alçin-Hasan-Sufi'ye verdiği suyuğal yarlığı (kopya, 5 Haziran 1576); 22) Devlet Giray'ın Tangatmış'a verdiği suyuğal yarlığı (orijinal, 13 Haziran 1576); 23) Devlet Giray'ın, Hasan Bey başkanlığında bir gruba eskiden verilmiş suyuğal yarlığı onaylayan yeni yarlığı (orijinal, 1551-1577); 24) II. Muhammed (Mehmed) Giray'ın, Hacı Bey'e Abdika Hoca'ya verdiği l'gotniy yarlığı (orijinal, 10 Ağustos 1577); 25) II. Muhammed (Mehmed) Giray'ın Abdi Şeyh'e verdiği l'gotniy yarlığı (orijinal, 12 Ağustos 1577); 26) II. Muhammed (Mehmed) Giray'ın, Ak Muhammed'e eskiden verilmiş suyuğal yarlığı onaylayan yeni yarlığı (kopya, 26 Ağustos 1577); 27) II. Muham-

⁷ Bkz. A.N. Kurat, *a.g.e.*, s. 62-80.

⁸ Bkz. H. Abdullahoğlu, "Birinci Mengli Giray Han Yarlığı", *Türkiyat Mecmuası*, IV (1934), s. 99-109.

⁹ Prenslik, beylik, yönetim hakkı, kısacası resmî görevler işgal etme hakkı tanıyan yarlık.

¹⁰ Şu veya bu vergiden, yükümden muafiyet sağlayan ya da örneğin, yıllık parasal yardım, emekli maaşı gibi özel bir ayrıcalık tanıyan yarlık.

med (Mehmed) Giray'ın, Can Mehmed Bey'e eskiden verilmiş "beyliğini" onaylayan yeni slujiliy yarlığı (kopya, 5 Ekim 1577); 28) II. Muhammed (Mehmed) Giray'ın, Malik-paşa-oğlana ve diğerlerine eskiden verilmiş suyuğal yarlığı onaylayan yeni yarlığı (orijinal, 1578); 29) II. Muhammed (Mehmed) Giray'ın Abdürrezak Şeyh'e verdiği l'gotniy yarlığı (kopya, Ekim-Kasım 1579); 30) II. Muhammed (Mehmed) Giray'ın bir gruba verdiği suyuğal yarlığı (orijinal, Haziran 1582); 31) II. İslâm Giray'ın Abdurrahman Şeyh'e verdiği l'gotniy yarlığı (kopya, Şubat 1585); 32) II. İslâm Giray'ın, Kara Bey'e eskiden verilmiş "beyliği" onaylayan yeni yarlığı (kopya, Kasım 1585); 33) II. Gazi Giray'ın, Kuçi başkanlığındaki bir topluluğa eskiden verilmiş tarhanlığı onaylayan yeni yarlığı (kopya, 31 Mayıs 1558); 34) II. Gazi Giray'ın, Safar Mirza'ya eskiden verilmiş suyuğal yarlığı onaylayan yeni yarlığı (orijinal, Mayıs 1589); 35) II. Gazi Giray'ın, Şeyh Ali Hoca'ya, Abdika Hoca'ya eskiden verilmiş tarhanlığı onaylayan yeni yarlığı (orijinal, 1588-1596); 36) II. Gazi Giray'ın, Çakarça'ya, Ramazan Bey'e ve diğerlerine eskiden verilmiş suyuğal yarlığı onaylayan yeni yarlığı (kopya, 22 Mayıs 1597); 37) [II. Gazi Giray'ın] Can Said'e ve diğerlerine eskiden verilmiş suyuğal yarlığı onaylayan yeni yarlığı (kopya, Haziran 1597).

İlk kez bu kitapta bilim dünyasına tanıtılan 24 yeni yarlık şunlardır: 1) [Mengli Giray'ın] Kırkyer halkına verdiği şertniy yarlığı¹¹ (kopya, Nisan 1478-Mart 1479). İnce beyaz Avrupa kağıt üzerine siyah mürekkeple ve ince uçlu kalemle küçük okunaklı nesih (nashî) hatla yazılan yarlıktan sadece 23 satır muhafaza edilebilmiştir. Yarlığın üzerinde mühür yoktur. Antlaşmanın yapıldığı yer belirtilmemiş, tarihi ise Tatarca ve rakamla olmak üzere iki kez ifade edilmiştir. 2) Muhammed (Mehmed) Giray Sultan'ın Kadir-Berdi ve diğerlerine verdiği tarhanlık yarlığı (kopya, Temmuz 1502). Filigranlı yeşilimsi-gri bir kâğıt üzerine siyah mürekkeple ve nesta'lik hatla aceyleyle yazılmış olan yarlık 18 satırdan ibarettir. Birçok yanlışlık ve tahrifatı içeren yarlık sultanın beyzî mührü ile damgalanmıştır. Bu kopya Mustafa Çelebi adında birisi tarafından hazırlanmış ve 1799 yılının Haziran ayında Akmeçit kaza mahkemesine sunulmuştur. Zayu(?) kıyısında düzenlenmiş olan yarlığın tarihi Tatarca hicrî ve 12 Hayvan takvimine göre "köpek yılı" olarak gösterilmiştir. Atalık Şeyh-Alak Bey'in rica ettiği ve Tauakkal-Mirza, Mahmud Bey, atalık Cabalak Bey ve Baubek'in tanıklık ettiği yarlık hâfız tarafından yazılmıştır. 3) I. Muhammed (Mehmed)

¹¹ Vasallara verilen antlaşma yarlığı.

Giray'ın, Kırkyer halkına eskiden verilmiş tarhanlığı onaylayan yeni yarlığı (orijinal, Mayıs 1515). Beyaz, filigranlı Avrupa kuşe kâğıt üzerine yaldızlı siyah mürekkeple ve dîvânî hatla yazılmış olan yarlığın baş kısmı yırtılmış ve sadece 14 satırı muhafaza edilebilmiştir. Üçüncü satırın sağ tarafında üç tane kalitesi düşük mavi damga vardır. Kötü bir şekilde muhafaza edilmiş olan yarlığın kâğıdını kurtlar kemirmiştir ve rutubet yüzünden üzerinde lekeler vardır. Yarlığın verildiği yer Tatarca yazılmıştır. 4) Sâhib Giray'ın, Devletyâr Hâfız'a verdiği suyuğâl yarlığı (kopyadan çıkarılmış kopya, Haziran 1549). Ondört satırdan oluşan yarlık Bahçesaray'da verilmiştir. Kun-Tugan Bey'in rica ettiği yarlığın tarihi Arapça yazılmıştır. 5) Sâhib Giray'ın, Tilyau-Birdi'ye verdiği suyuğâl yarlığı (orijinal, Temmuz 1549). Siyah mürekkeple ve sülüs(suls) hatla yazılmış olan ve iki yaprakтан oluşan yarlık iyi muhafaza edilmiştir. Tarihi Arapça olarak belirtilen ve Bahçesaray'da verilen yarlığı Kun-Tugan Bey rica etmiş, Mustafa adında bir kâtip yazmıştır. 6) Sâhib Giray'ın, (...)hbay-sufiye(?) verdiği suyuğâl yarlığı (orijinal, Ağustos 1549). İnce, sararmış beyaz Avrupa kâğıt üzerine siyah yaldızsız mürekkeple ve dîvânî hat unsurları içeren sülüs hatla yazılmıştır. Onyedî satırdan oluşan yarlık çok kötü muhafaza edilmiştir. Rutubet yüzünden üzerinde lekeler bulunan yarlığın kâğıdı çok buruşmuş bir durumdadır. Bahçesaray'da verilen yarlığın tarihi Arapça'dır. Rica eden kişinin adı belirtilmemiştir. Yarlık Şaban adında bir kâtip tarafından yazılmıştır. 7) Sâhib Giray'ın, Tulpar'a verdiği suyuğâl yarlığı (orijinal, 8 Mart 1550). Beyaz Avrupa kuşe kâğıt üzerine yaldızsız siyah mürekkeple basit, okunaklı, sülüs hatla yazılmıştır. Onsekiz satırdan oluşan yarlık iyi muhafaza edilmiştir. Alma-Saray'da düzenlenen ve tarihi Arapça ifade edilen yarlığı Maaşuk Bey rica etmiş ve kâtip Şaban yazmıştır. 8) Sâhib Giray'ın, Kızıl Kurt'a verdiği suyuğâl yarlığı (orijinal, 10 Mayıs 1550). Kalın, sarımsı, filigranlı kâğıt üzerine yaldızsız siyah mürekkeple büyük, okunaklı sülüs hatla yazılmıştır. Onbeş satırdan oluşan yarlığın baş kısmı yırtılmıştır. Rutubet yüzünden üzerinde lekeler olmasına rağmen, metnin esas kısmı iyi muhafaza edilmiştir. Alma-Saray'da verilen ve tarihi Arapça ifade edilen yarlığı Ağış Bey rica etmiş ve kâtip Şaban yazmıştır. 9) Devlet Giray'ın, Hocamyar Hâfız'a verdiği tarhanlık-suyuğâl yarlığı (kopya, Mart 1565). Kopyası 1793'de çıkarılan ve 17 satırdan oluşan yarlık nesta'lik hatla yazılmıştır. Bahçesaray'da verilmiş olan yarlığın tarihi okunaksız bir şekilde Arapça yazılmıştır. 10) Âdil Giray Sultan'ın, Abdurrahman'a eskiden verilmiş tarhanlığı onaylayan yeni yarlığı (kopya, Şubat-Mart 1566). Dokuz satırdan oluşan ve Salgır Saray'da verilmiş olan yarlığın tarihi rakamla ifade edilmiştir. 11) Devlet Giray'ın, Süleymanşah Bey'e "Mekke'ye se-

yahat¹² izni veren ohrannıy yarlığı¹² (orijinal, 8 Ağustos 1573). İnce beyaz bir kâğıt üzerine siyah mürekkeple ve küçük dîvânî hatla yazılmıştır. Türkçe olan yarlık 18 satırdan ibarettir ve üzerinde beyzî mühür bulunur. Kırım'da verilmiş olan yarlığın tarihi rakamla yazılmıştır. 12) Devlet Giray'ın, Yamgurçu Hacı'ya eskiden verilmiş suyuğal yarlığı onaylayan yeni yarlığı (kopya, 23 Haziran 1576). Üzerinde mavi, al damgalar ve beyzî mühür bulunan ve 38 satırdan oluşan yarlıkta pek çok tahrifat ve okunaksız yerler vardır. Yarlığın verildiği yer belirtilmemiş ve tarihi rakamla yazılmıştır. 13) II. Muhammed (Mehmed) Giray'ın, Hocamyar Hacı'ya eskiden verilmiş tarhanlığı onaylayan yeni yarlığı (kopya, Ağustos-Eylül 1577). Onyediy satırdan oluşan yarlıkta mavi, al damgalar ve beyzî mühür bulunur. Alma-Saray'da verilmiş olan yarlığın tarihi rakamla ifade edilmiştir. 14) II. Muhammed (Mehmed) Giray'ın, Ak-Derviş'e verdiği tarhanlık yarlığı (orijinal, Aralık 1577-Ocak 1578). Beyaz Avrupa kuşe kâğıt üzerine yaldızsız siyah mürekkeple ve oldukça küçük dîvânî hatla yazılmıştır. Yirmi satırdan oluşan yarlıktaki mavi ve al damgalar silinmiştir; beyzî mührün ise hafif izi görülmektedir. İyi muhafaza edilmekle birlikte yarlığın üzerinde rutubet yüzünden lekeler vardır ve sağ tarafını kurtlar kemirmiştir. Yarlığın verildiği yerin yazılı olduğu son kısım kesilmiştir. Tarihi rakamla ifade edilen yarlık, ortografik hatalar yüzünden güçle okunmaktadır. 15) II. Muhammed (Mehmed) Giray'ın, İsa'ya, Kul-Hoca'ya ve diğerlerine verdiği suyuğal yarlığı (orijinal, Nisan 1579). Filigranlı, sarımsı Avrupa kuşe kâğıt üzerine yaldızsız siyah mürekkeple ve dîvânî hatla yazılmıştır. Yirmiiki satırdan oluşan yarlıkta mavi, al damgalar ve beyzî mühür bulunmaktadır. Mavi damga ile beyzî mühür iyice görülmektedir, ancak al damga çok solmuş bir durumdadır. Bahçesaray'da verilmiş ve iyi muhafaza edilmiş olan yarlığın üzerindeki tarih rakamla yazılmıştır. 16) II. Muhammed (Mehmed) Giray'ın, Can Munle Hacı'ya verdiği tarhanlık yarlığı (orijinal, Haziran 1581). İnce Avrupa kâğıt üzerine yaldızsız mürekkeple, sık ve küçük dîvânî hatla yazılmıştır. Üzerine mavi ve al damgalar vurulmuş olan yarlık 15 satırdan oluşur. Kötü muhafaza edildiğinden kâğıdın üzerinde rutubet yüzünden kahverengi lekeler ve delikler vardır. Bahçesaray'da verilmiş olan yarlığın tarihi rakamla belirtilmiştir. 17) II. İslâm Giray'ın, atalık Abdurrahman'a verdiği slujiliy yarlığı (kopya, Eylül-Ekim 1586). İlk kopya 17, ikinci kopya ise 22 satırdan oluşur. Birinci kopyada hanın adı yanlışlıkla "Selâmet Giray" olarak yazılmıştır. İyi muhafaza edil-

¹² Yabancı elçileri, tüccarları himaye etmek için ya da uzak ülkelere yolculuğa çıkan tebaaya verilen himayenamerler.

miş olan yarlık Kırım şehrinde verilmiştir; tarihi ise rakamla yazılmıştır. 18) Mihri Sultan Hani'nin İgaci Hasan'a verdiği suyuğal yarlığı (orijinal, Haziran-Temmuz 1588). Kalın, beyaz Avrupa kâğıt üzerine yaldızsız siyah mürekkeple ve sade divânî hatla yazılmıştır. Ondört satırdan oluşan yarlığın üzerinde solgun bir beyzî mühür görülmektedir. Bahçesaray'da verilen yarlığın tarihi rakamla yazılmıştır. 19) II. Gazi Giray'ın, Arslan Bey'e ve diğerlerine eskiden verilmiş suyuğal yarlığı onaylayan yeni yarlığı (orijinal, 15 Haziran 1590). Beyaz kuşe kâğıt üzerine bol yaldızlı siyah mürekkeple ve sık divânî hatla yazılmıştır. Yirmibir satırdan oluşan yarlığa mavi ve al damgalar vurulmuştur. Metnin sonunda ise beyzî mühür görülmektedir. Bahçesaray'da verilmiş ve iyi muhafaza edilmiş olan yarlığın tarihi rakamla belirtilmiştir. 20) II. Gazi Giray'ın, Ahmed Paşa Bey'e "beylik" veren sulujiliy yarlığı (orijinal, Nisan 1591). Sararmış beyaz Avrupa kâğıt üzerine az yaldızlı siyah mürekkeple, sık ve küçük divânî hatla yazılmıştır. Yirmi satırdan oluşan ve üzerinde beyzî mühür bulunan yarlık kötü bir şekilde muhafaza edilmiştir. Bahçesaray'da verilmiş olan yarlığın tarihi rakamla yazılmıştır. 21) II. Gazi Giray'ın, Nakıy ve Ablak başkanlığındaki topluluğa eskiden verilmiş olan suyuğal yarlığı onaylayan yeni yarlığı (orijinal, Mayıs 1594). Yirmiiki satırdan oluşan yarlık beyaz Avrupa kâğıt üzerine, nesta'lik unsurları içeren basit, küçük divânî hatla ve yaldızsız siyah mürekkeple yazılmıştır. İyi muhafaza edilmiş olan yarlığın sonunda beyzî mühür görülmektedir. Arap Bey'in çadırında verilmiş olan yarlığın tarihi Arapça yazılmıştır. 22) Feth Giray Sultan'ın, Yunus'a, Saltık'a ve diğerlerine eskiden verilmiş olan suyuğal yarlığı onaylayan yeni yarlığı (kopya, 1595). Dokuz satırdan oluşan ve bazı yerleri okunaksız olan yarlık Salgır Saray'da verilmiştir. Tarihi rakamla yazılmış olan yarlığın sonunda, kopyanın doğruluğuna dair Mustafa Çelebi'nin ifadesi bulunur. 23) II. Gazi Giray'ın, Yamgırçu'nun cemaatine ve Kasım Bey'e eskiden verilmiş olan suyuğal yarlığı onaylayan yeni yarlığı (orijinal, Ağustos-Eylül 1597). Beyaz Avrupa kâğıt üzerine az yaldızlı siyah mürekkeple ve basit, küçük divânî hatla yazılmıştır. Onüç satırdan oluşan yarlığa beyzî mühür vurulmuştur. Kötü muhafaza edilmiş olan yarlıkta tarih Arapça ifade edilmiştir. 24) [II. Gazi Giray'ın] Munla Nakıy'ın cemaatine eskiden verilmiş olan tarhanlığı onaylayan yeni yarlığı (kopya, Ekim 1601). Otuz satırdan oluşan yarlığın baş kısmı, kötü muhafaza edildiğinden, yırtılmıştır. Beyzî mühür vurulmuş olan yarlık Bahçesaray'da verilmiştir ve tarihi Arapça yazılmıştır.

Daha sonra, yazar, bazı yarlıklarla ilgili tartışmalı meseleleri ele alır ve mevcut yarlıkların bölgelere göre dağılımına geçer. İncelenen dönemde,

Altın Ordu'dan ve Kazan hanlığından topu topu 5, Kırım hanlığından ise 56 Türkçe yarlığın elimize geçtiği ifade edilir. Cuci Ulusu'nun oluşma, gelişme ve parçalanma dönemlerini aşamalı olarak geçirdiği XIII. yüzyılın ikinci yarısından XV. yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanan dönemde tek bir devlet mevcuttu ve bu devlette çok sayıda yarlık geçerliydi. XIII-XIV. yüzyıllarda Altın Ordu hanları Rus metropolitlerine 10'dan çok tarhanlık yarlığı vermişlerdir; bunlardan 6 tanesi elimize geçmiştir. Cuci yarlıkları, elbette, sadece Rus metropolitlerine verilmiyordu; hattâ bunlar yarlıkların önemsiz bir kısmını oluşturuyordu. İmparatorluğun içinde çok sayıda devlet adamları, yüksek unvan sahipleri, zengin tüccarlar, soylu toprak sahipleri ve hayvan yetiştiricileri, çeşitli unvan ve rütbede memurlar ve din adamları vardı. Bu gruplar ayrıcalıklarını, resmî devlet emri niteliğindeki yarlıklar ve hukukî değer taşıyan çeşitli kararnamelerle saptarlardı. Suyurğal devlette, yani askerî-tımar sisteminde, toprak devletin, daha doğrusu hanın malıydı. Bu nedenle her yeni han, tahta geçtiğinde, toprakla ilgili ayrıcalıkları yeniden ilân ederdi, daha doğrusu eski sahipleri adına bu ayrıcalıkları onaylardı. Önceden verilen ayrıcalıkların her yeni han tarafından onaylanması usulü, bir yığın yarlığın kütle halinde yeniden yayınlanmasını gerektirirdi. Bunlara, her han döneminde verilen yeni yarlıklar da eklenirdi. Yukarıda anılan grupların Cuci Ulusu'nda yüzlerce olduğu gözönüne alındığında, verilen yarlıkların da bir hayli çok olduğu tahmin edilebilir. Anlaşılacağı gibi, Altın Ordu'ya ait olan yarlıkların elimizde bulunan orijinalleri, XIII-XV. yüzyıllarda mevcut olan çok sayıda yarlıkların sadece çok küçük bir kısmını oluşturmaktadır. Altın Ordu yarlıklarının çoğu çeşitli nedenler yüzünden telef olmuşlardır. Yazar, elimizde bulunan 61 belgenin, XIV-XVI. yüzyıllara ait olan ve muhafaza edilen belgelerin tamamı olmadığını, sadece şimdiye kadar ortaya çıkarılanlar olduğunu ifade eder. Elimizdeki 61 belge, Cuci Ulusu'nun ve onun parçalanması sonucu ortaya çıkan hanlıkların yarlıkları hakkında geniş bilgi edinmek için oldukça zengin malzeme içerir. Dahası, bu nispeten zengin malzeme, Türk-Tatar hanlıklarındaki kançelârya kültürünün evrimini izlemek ve ayrıca Cuci kançelâryasının kaynak ve gelenekleri ile ilgili meseleleri daha sağlam bir temelde aydınlatmak için imkân vermektedir. Yarlıkların incelenmesi, bunların sadece itinalı bir şekilde hazırlandığını, her hanlıkta yarlıkların yazılış kurallarına sıkı sıkıya uyulduğunu değil, aynı zamanda Cuci Ulusu'nun çeşitli bölgeleri için bu kuralların genetik ve tarihsel birliğini de doğrulamaktadır.

Daha sonra, yazı malzemeleri ve gereçlerinden söz edilir. Elimizde mevcut olan tüm orijinal yarlıklar kâğıt üzerine yazılmıştır. Ancak,

o dönemde parşömen kâğıdı bilinmiyordu. Cuci Ulusu'nun erken döneminde, dayanaklı, düzgün yüzeyle ve perdahlamaya elverişli olan Orta Asya kâğıdı özellikle revaçta idi. Cuci Ulusu'nda ve onun parçalanmasından sonra ortaya çıkan hanlıklarda, Orta Asya, Yakın Doğu ve Batı Avrupa kâğıtları dışında, Hindistan gibi diğer ülkelerden de getirilen yazı malzemeleri kullanılırdı. Elimizdeki tüm orijinal yarlıklar, mavimsi-siyah tonundan grimsi-kahverengi-siyah tonuna kadar uzanan, siyahın çeşitli tonlarındaki, ayrıca kırmızı ve sarı mürekkeple yazılmıştır. Daha sonraları, Osmanlı-Türk etkisinin artmasıyla birlikte Kırım yarlıklarında yıldızlı mürekkebin kullanıldığı görülür. Cuci kañçelâryasında, genel olarak, üstün kalitede, güçlü olmakla birlikte kağıdı hiç aşındırmayan mürekkep kullanılmıştır. Yarlıklardaki mürekkep örnekleri henüz kimyasal bir analize tâbi tutulmadığından, Cuci Ulusu'nun çeşitli bölgelerinde, siyah mürekkep hazırlama usulleri ve formülleri hakkında şimdilik bilgiye sahip değiliz. Cuci Ulusu'nda kamış kalemin yanı sıra, kuştüyü kalem ve arkeolojik bulgulara göre kemik kalemler de kullanılırdı. Ancak, en ilginç olan husus, arkeolojik bulgular arasında metal kalemlere rastlanmasıdır. Örneğin, XIV. yüzyılda yıkılmış olan Saray Berke'de bronz bir kalem bulunmuştur. Avrupa'da ise, çelik kalem ancak XVIII. yüzyılda kullanılmaya başlamıştır. Böylece, metal kalemin, sadece Volga boyunda değil, fakat tüm Avrupa'da en erken olarak Cuci Ulusu'nda kullanıldığını görmekteyiz. Daha sonra yarlıkların dilinden söz eden yazar, Moğolların esas devlet dilinin, başlangıç aşamasında, Uygurca değil, Moğolca olduğunu ifade eder. Moğol kañçelâryalarında başka başka diller konuşulurdu. Zamanla diğer diller Moğol dili üzerinde hâkim olmaya başladı. Örneğin, Cuci Ulusu'nda Moğolca unsurlar Türkçe unsurlar tarafından hızla yutulmaya başladı. Moğol İmparatorluğu'ndaki Türkçe unsurlar, Moğolların batıya doğru ilerlemeleri ile birlikte hızla artmıştır, zira bugünkü Kazakistan'da, Hârizmşahlar devletinde, Ural dağlarının güneyinde, Volga boyunda, Güney Rusya bozkırlarında çok sayıda Türk kavmi, özellikle Kıpçaklar ve Oğuzlar yaşıyordu. Bunlar Moğolların bünyesine hızla girerek onların askerî gücünü büyük ölçüde artırdılar. Bu nedenle, Doğu Avrupa'ya akın eden Moğollar etnik bakımdan sadece Moğollar'dan oluşmuyordu. Moğol ordusu, çoğunluğunu Türk halklarının oluşturduğu bir ordu idi. Özellikle bundan ötürü Cengiz Han ve halefleri ile birlikte batıya giden çok sayıda Moğol Türkleşti ve özellikle yine bu nedenle, XIII-XIV. yüzyıllarda çok sayıda Türkçe ve az sayıda Moğolca sözcük Rus diline nüfuz etti. Bu Türkçe unsurların büyük bir kısmını, XIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Altın Ordu'nun Kıpçak lehçesinden alınmış olan sözcükler oluştu-

rurdu. Eğer, Cuci Ulusu'nda Moğol etnik unsuru ve Moğolca tam anlamıyla egemen bir rol oynamış olsaydı, o taktirde Rus dilindeki Moğolca sözcüklerin sayısı Türkçe sözcüklerinkinden daha çok olurdu. Altın Ordu hanlarından Berke'nin sarayında ve kançelâryasında Türkçe'nin hâkim olduğu S. Zakirov tarafından tespit edilmiştir. Berke'den sonra gelen hanlar zamanında Türkçe'nin rolünün daha da arttığını tahmin etmek gerekir. Görüldüğü gibi, XIII. yüzyılın ortasında, Moğolca'nın yerini hızla edebî Türk dili almıştır. Böylece, Deşt-i Kıpçak'ta etnik-kültürel ve sosyal zemin bulunmadığından Moğolca nispeten dar bir askerî kalbur üstü takımının dili olarak daha en baştan doğal bir ölüme mahkûm edilmişti. Bu ölüm olayı bazı tarihçilerin tahminlerinden çok daha kısa bir sürede gerçekleşti. Cuci Ulusu'nda hemen hemen en baştan beri nispeten bağımsız bir edebî dil şekillenmişti. Bir yandan Uygur-Karahanlı gibi erken dönem edebiyat gelenekleri, öte yandan yerel diyalektler, yani Kıpçak ve Oğuz lehçeleri bu yeni yazı dilinin temelini oluşturuyordu. Mengli Giray'ın, Osmanlı sultanlarına gönderdiği ilk bitikleri, Cuci kançelâryasının kurallarına uygun olarak, Kıpçakça yazılmış iken, Kırım Osmanlı Türkleri'nin himâyesi altına girdikten (1475) sonra yazılan bitiklerde, Osmanlı Türkçesi'ne özgü unsurlar görülmeye başlamıştır. Ancak, diğer ülkelere, örneğin, Lehistan-Litvanya krallarına ve Rus prenslerine gönderilen bitiklerde, Cuci-Kıpçak kançelâryasının dil özellikleri uzun bir süre varlığını korumuştur. Osmanlı-Türk kançelâryasının etkisi, XVII. yüzyılın birinci yarısında Transilvanya prenslerine gönderilen Kırım bitiklerinde görülmektedir. Kıpçakça esastaki geleneksel resmî dil, ülke içindeki belgelerde daha uzun bir süre kullanılmıştır. Sâhib Giray'ın, Osmanlı Türkçesi'ne özgü unsurları hemen hemen hiç içermeyen yarlıkları bu hususu doğrulamaktadır. I. Devlet Giray'ın döneminden itibaren durum biraz değişmeye başlar. Örneğin, I. Devlet Giray'a ait 9 yarlıktan 6 tanesinin dili Sâhib Giray'ın yarlıklarındaki kadar Kıpçakça değildir. Bunlarda, Osmanlı Türkçesi'nin yanı sıra, çok sayıda Arapça unsur da göze çarpmaktadır. II. Muhammed(Mehmed) Giray'ın yarlıklarında Türkleşme süreci çok daha belirgindir. Onbir yarlıktan 7 tanesi Osmanlı Türkçesi'nin giderek artan etkisi altında, 4 tanesi ise hemen hemen tamamen Osmanlı-Türk yarlıkları tarzında düzenlenmiştir. II. Gazi Giray'ın, saltanatı döneminde yarlıkların dili Osmanlılaştırılmıştır. Örneğin, onun 10 yarlığından 6 tanesinin dili yoğun bir şekilde Osmanlılaştırılmış, 4 tanesi ise tamamen Osmanlı-Türk yarlıkları tarzında düzenlenmiştir. Böylece, Kırım-Tatar kançelâryasının Türkleşmesi, XVI. yüzyılın sona erdiği ve XVII. yüzyılın başladığı sırada tamamlanmıştır.

Yazar, Cuci Ulusu'nda uzun bir süre bir arada varlığını sürdüren Uygur ve Arap yazılarını inceler. Cengiz İmparatorluğu'nun oluşması sırasında resmî devlet yazısı olarak kabul edilmiş olan Uygurca'nın alfabesi Moğollar arasında genellikle yaygındı. Biraz değişik bir tabloyu, XIII-XIV. yüzyıllarda Orta Asya'da, Doğu Avrupa'da, yani Türk-Moğol İmparatorluğu'nun batı uluslarında görmekteyiz. Bu yerlerde Uygur yazısı genel bir yaygınlık kazanamamıştı, zira buralarda yaşayan Hârizm, Bulgar, Kuzey Kafkasya ve Kırım halkı, Türk-Moğol fetihlerinden çok daha önce İslâmiyeti kabul etmiş ve Arap alfabesi esasında az veya çok gelişmiş olan edebî bir dile sahip olmuştur. Uygur alfabesi, resmî durumuna rağmen, Türkçe-Arapça yazı geleneğinin yerini alamadı. Elverişsiz koşullara rağmen, Uygur yazısı, Doğu Avrupa'da, ilk bakışta görüldüğünden daha uzun bir süre ayakta kalmıştır. Cuci kañçelâryalarında resmî belgelerin düzenlenmesi sırasında Uygur yazısının aktif olarak kullanıldığına dair elimizde bilgiler vardır. Metropolitlere gönderilen han yarlıklarının Rusça çevirilerinin analizinin ortaya koyduğu gibi, bu yarlıkların önemli bir kısmı Uygur yazısıyla düzenlenmiştir. Uygur alfabesinin Cuci kañçelâryalarında oldukça yaygın olarak kullanıldığını, Toktamış'ın Yağayla'ya gönderdiği (1393) Uygurca bitiği ve Rusça belgelerdeki daha geç döneme ait notlar doğrulamaktadır. Ayrıca, Uygur yazısı, Cuci-Memlûk yazışmalarında aktif bir şekilde kullanılmıştır. Yazar, Cuci Ulusu'nun resmî yazışmalarında Uygur yazısının kullanılmasının, bazı yerli Türk-Tatar resmî belgelerinde izlendiğinden çok daha faal olduğunu vurgulamaktadır. Öte yandan, Cuci Ulusu'nun dahilî yaşamında Uygur yazısının kullanım alanı önemli ölçüde daha dardı. Uygur alfabesi, Cuci Ulusu'ndaki halkın yaşantısına çok erken dönemlerde kök salmış bulunan Arapça ile yarıştı ama Arapça bu yarıştan galip çıktı. Uygurca yazılmış yarlıkların asılları henüz ortaya çıkarılmamıştır. Arapça yarlıklara gelince, Cuci Ulusu'nun hanlıklarında, dahilî kañçelâryada, orijinal yarlıklarda sülüs ve dîvânî hatlar kullanılırdı. Otuziki yarlıktan 9 tanesi sülüs, 22 tanesi dîvânî hattın çeşitli varyantlarında (örneğin, Toktamış'ın 12 Ekim 1392 tarihli ve Saâdet Giray'ın, Mart 1524 tarihli yarlıkları dîvânî-calî hatla yazılmıştır) ve sadece bir tanesi nesta'lik hatla yazılmıştır. Sâhib Giray'ın, tüm yarlıklarında sülüs hat görülmektedir. I. Devlet Giray'dan başlayarak dîvânî hattın egemenliği izlenir. XV. yüzyılda ve XVI. yüzyılın birinci yarısında sülüs hat, muhtemelen en yaygın yazı tarzlarından biriydi. I. Devlet Giray'ın, döneminden itibaren dîvânî hattın mutlak eğemenliğini, Osmanlı-Türk hattatlığının etkisinin bir sonucu olarak görmek gerekir. Aslında dîvânî hat, Türk-Tatar kañçelâryasına iki kez nüfuz etmiştir. Erken dönemlerde, Cu-

ciler ile uzun siyasî ve kültürel ilişkilerde bulunan Memlûklerin kançelâr-yasında divânî hatla yazılar yazılmıştır. Bu nedenle, Altın Ordu'da kâtiplerin, Osmanlı divânî hattatlık geleneğinin oluşmasından çok daha önce, bu yazı tarzını benimsediklerini tahmin etmek mümkündür. XVI. yüzyıldan ve hatta XV. yüzyılın sonundan itibaren divânî hat, Cuci Ulusu'nun tüm hanlıklarına değil, sadece Osmanlı himâyesine girmiş olan Kırım'a ikinci kez nüfuz etmeye başladı. Kırım yarlıklarında Osmanlı etkisi, sadece divânî hattın değil, örneğin, yaldızlı mürekkebin kullanılmasıyla da kendisini göstermiştir.

Daha sonra, yarlıkları yazan ve rica eden kişiler ve yarlıkların dış görünüşü ile ilgili meseleler incelenir. Cuci de dahil olmak üzere Türk-Moğol İmparatorluğu'nun çoğu ulusunda kâtib, Uygurca'dan Moğolca'ya geçmiş bir sözcük olan ve XIII-XIV. yüzyıllarda yaygın olarak kullanılan "bitikçi" adı verilirdi. Ancak, incelenmekte olan yarlıklarda bu sözcüğe hemen hemen hiç rastlanmamaktadır. Oysa, onun fiil biçimi (bitildi: yazıldı, bitidi: o yazdı, bitidim: ben yazdım) özellikle I. Devlet Giray'ın, tahta çıkışından önce faal olarak kullanılmaktaydı. "Bahşi(Bakşi)" ise, Türk ve Moğol halkını ilgilendiren belgeleri Uygur harfleriyle yazan Türk asıllı kâtibi ifade etmek için kullanılırdı. "Bahşi" terimi Kırım'da, XVI. yüzyılın ortasında artık kullanılmaz olur. İslâmiyetin etkisinin artmasıyla birlikte kâtip için Arapça "hâfız" terimi, Sâhib Giray'ın, döneminden itibaren ise, yine Arapça bir terim olan "kâtip" kullanılmaya başlar. Sâhib Giray'ın, 9 yarlığından 7 tanesinde yarlığın sonunda kâtibin adı yazılmıştır. Kâtip teriminin Cuci yarlıklarında, daha erken dönemlerde kullanıldığını görmekteyiz. Yarlıkların sonunda kâtibin adının yazılması âdeti, sekreterlerin, metnin içeriğinin doğruluğuna dair sorumluluk taşıdıklarını gösterir. Yarlığın metninin doğruluğuna ve muteberliğine dair sorumluluğu, kâtiplerin yanı sıra, yarlıklarda "rica eden" kişi olarak anılan önemli bürokratlar, yüksek makam ve unvan sahibi kimseler ve devlet adamları da taşırdı. Bunlar, yarlık hamillerinin haklarının yasaya uygun olup olmadığını kontrol ederek metnin taslağını hazırlar ve ricayı onaya sunarlardı. Rica eden kişinin adı, kural olarak, yarlığın sonudaki protokolde yer alır ve kâtiplerle ilgili bilgidен önce gelirdi. Örneğin, Hacı Giray'ın, 7 Mart 1453 tarihli yarlığında "Mauilyana Sadr-Cihan rica etti, Ali Bahşi yazdı" ya da Mengli Giray'ın, 3 Ağustos 1485 tarihli yarlığında "Muhammed Bey rica etti, ben başkâtip Murtaza Bahşi yazdım" ifadeleri bulunur. 1551 yılına kadar verilmiş olan 23 yarlıktan 14 tanesinin üzerinde rica edenin ve kâtibin adı görülmektedir. Bazı yarlıklarda sadece kâtibin veya rica edenin adı

anılrıldı. Bazılarında ise iki ayrı rica eden kişi ile birlikte iki ayrı kâtibin de adları yer alırdı. Sâhib Giray'ın, tahtan indirildiği dönemden itibaren, yarlığın sonundaki protokolde rica edenin ve kâtibin adlarını yazma âdetinden vazgeçilmiştir. Osmanlı etkisinin ortaya çıktığı 1551 yılından sonra, yarlığın içeriği, rica eden kişi ve kâtip ile ilgili bilgiler "kazasker defterlerine" kaydedilmeye başlamıştır.

Cuci Ulusu'ndaki kâtipler yarlıkların dış görünüşüne büyük önem vermişlerdir. Yarlıklar sadece içeriğiyle değil, dış görünüşüyle de hanların gücünü ve büyüklüğünü yansıtmak zorunda idi. İslâm ülkelerinde hattatlığın bir sanat dalı haline gelmesinden dolayı, bu sanatı himaye eden her "aydın han" övgüye lâyık görülürdü. Bu nedenle, yarlıkların yazılış tarzı, hanın sanata karşı olan sevgisini de yansıtmak zorunda idi. Altın Ordu'da, ülkenin toprak bütünlüğüne sahip olduğu ve askerî-siyasî bakımdan güçlü olduğu dönemde, muazzam bir zenginlik birikmiş ve bu da kültürün hızla gelişmesine sebep olmuştur. Şehir kütürünün, parlak ve görkemli mimarinin, bilim ve edebiyatın oluşması ve gelişmesiyle birlikte hattatlık da gelişme göstermiştir. Geçmişte mevcut olan gelişmiş, muazzam belge kompleksinin ancak önemsiz, muhtemelen çok iyi olmayan bir kısmı elimizde bulunmaktadır. Sâhib Giray'dan önce verilmiş ve erken döneme ait olan yarlıklar birbirine yapıştırılmış 3-5 yapraktan oluşan uzun tomarlar halinde muhafaza edilirdi. Sâhib Giray'ın, döneminde durum biraz değişti ve ebat bakımından daha tek tip yarlıklar verilmeye başladı. Sâhib Giray'ın, orijinal yarlıklarının tomarları daima birbirine yapıştırılmış iki yapraktan oluşurdu ve tomarların eni dar boyu uzun olurdu. 1551'den sonra yarlıkların ebatları istikrarsız bir hale gelmeye ve eski gelenek bozulmaya başladı. Cuci yarlıklarında gereksiz hiç bir süslemeye izin verilmezdi. Yarlığın metni, en üst kısımda ve ortada yer alan "invocatio(davet)" ile başlardı. Yarlıkların çoğunun baş tarafı kaybolduğundan, sadece dokuz yarlığın "invocatio" su elde mevcuttur. Bunlardan üç tanesinde "invocatio" "Hû" sözcüğüyle, iki tanesinde ise "Besmele" ile ifade edilmiştir. Yarlıklara "Besmele" yazma âdetini Cuciler atalarından, yani Moğol kağanlarından miras almışlardır. "İnvocatio"ya görkemli bir şekilde yaldızlı olarak ya da sade bir şekilde küçük harflerle yazılırdı. "İnvocatio"yu, çoğunlukla büyük harflerle süslü olarak yazılan "intitulatio (adrese:gönderen)" izlerdi. Tüm yarlıkların başında, yarlığı göndereni belirtmek amacıyla "Sözüm" ifadesi bulunur. Örneğin, "Toktamış Sözüm", "Hacı Giray Sözüm". Bu ifade bütün Cuci yarlıklarında genel olarak kullanılan bir biçimdir. Usmanov, bu tâbirin, sadeliğine rağmen, bilginlere büyük

zahmet verdiğini kaydeder ve çeşitli bilim adamlarının bu tâbiri yorumlama biçimlerini verir. Daha sonra, yazar, bu tabiri etraflıca incelemeye tâbi tutar. Önceleri “Toktamış Sözüm”, daha sonraki dönemlerde ise, “Devlet Giray Han Sözüm” varyantlarına rastlanır. İkinci varyanta “han” unvanının eklenmesinin sebebi, eski imparatorluğun toprakları üzerinde yeni Cuci hanlıklarının oluşmasıdır. Bu dönemde her yeni taht sahibi, hanlık hakkını vurgulamak için kendisini kanıtlama ihtiyacı duymaya başlamıştır. Bu “han” unvanının, yeni hanlıkların ortaya çıkışından önceki yarlıklarda hiç bulunmaması, bu tahmini doğrulamaktadır. Bu ikinci varyant da, hanlıklar döneminde genel olarak kullanılan bir biçimdi. “Ulu Ordunun Ulu Hanı Mengli Giray Sözüm”, “Ulu Ordunun Ulu Hanı Gazi Giray Sözüm” gibi tabirler 1502’den sonra ortaya çıkmıştır. Bu ifadeler, yarlığı veren hanların Cuci mirasına hak iddia ettiklerini göstermektedir. Bu değişik ifadelerin, ortaya çıkış zamanı ve ait oldukları dönemi gözönüne alınarak yapılan karşılaştırmalı analizi, Cuciler’in zayıflamaya, parçalanmaya başladıkları oranda, yarlığı veren hanların daha görkemli, daha kalabalık ve daha iddialı ifadeler kullandıklarını göstermektedir. “İnscriptio (adressat:alıcı)” su az veya çok tam olarak gösterilmiş olan otuzyedinci yarlığın incelenmesi sonucu, yarlıkların çeşitli kimselere - sağ ve sol kol oğlanlarına¹³ on bin, bin, yüz ve on kişilik askerî birliklerin başında bulunan tümen, bin, yüz ve on beylerine, vilâyet, şehir ve köy darugalarına¹⁴, müfti ve müderrislerle, kadı ve muhtesiblere, meşayih ve sofulara (şeyh ve sülilere), çeşitli görev sahiplerine ve tebaaya verildiği ortaya çıkmaktadır. Yarlığın esas metninden sonra yarlığın verildiği yer, tarihi, yarlığı düzenleyen kişiler, rica edenler ve tanıklar hakkında bilgi verilir. Belgenin düzenlendiği tarih, istisnasız olarak bütün yarlıklarda verilmiştir. Örneğin, altmışbir yarlıktan sadece iki tanesinde tarih yoktur. Bunun sebebi, sonraki yıllarda yapılan restorasyon sırasında, yarlığın son satırlarının kesilmiş olmasıdır. Nispeten erken döneme ait belgelerde, yarlıkların verildiği tarih ve yere ilişkin bilgi de bazen değişiklik görülebilir. Örneğin, bazen önce tarih, sonra yer yazılır, bazen de yer, tarihin ortasında ifade edilir. Daha sonraki dönemlerde, istikrarlı olarak önce tarihin sonra da yerin yazıldığını görmekteyiz. Yarlıkların verildiği yerle ilgili bilgilere yarlıkların büyük bir çoğunluğunda rastlanmaktadır. Altmışbir yarlıktan sadece 7 tanesinin verildiği yer belir-

¹³ Altın Ordu’da han çocukları olup tahta çıkma hakkına sahip olmayanlara “oğlan” adı verilirdi. Bunlar hanların carie ve odalıklarından doğan çocuklarıydı. Ülke içinde özellikle önemli askerî görevlere tayin edilirdi.

¹⁴ En yüksek sivil yönetici.

tilmemiştir. Yarlıkları tarihleme usulü her zaman aynı değildir. Çok erken dönemlere ait yarlıklarda yıl, hicrî, aynı zamanda 12 Hayvan takvimine göre belirtilmiş, günün tarihi ve hatta haftanın günü de ifade edilmiştir. Yıllar 12 Hayvan takvimine göre daima Türkçe olarak adlandırılırdı. Ayların adları ise, Kamerî takvime göre Arapça verilmiştir. Tarihin 12 Hayvan takvimine göre gösterilmesi âdeti, XVI. yüzyılın başında ortadan kalktı. Hicrî yıllar Türkçe adlandırılmaya ve ayların günleri belirtilmeye başladı. Yılın rakamla ifadesi, XVI. yüzyılın ikinci yarısı için tipiktir ve bunun örnekleri 25'ten çok belgede görülmektedir. Sadece iki belgede yıllar hem yazıyla ve hem de rakamla yazılmıştır. Böylece, metni hazırlanarak onaya sunulan yarlık al veya mavi damgayla mühürlenirdi ve geçerli hale gelirdi. Onaylanan yarlık alt kısmından başlayarak katlanır ve tomar halinde rulo yapılırdı. Cuci Ulusu'nun kançelârya kültürünün oluşmasında, Uygur-Karahanlı geleneği, Oğuz-Kıpçak edebî dili ve ulusun bünyesinde bulunan yerleşik halkın yazılı kültürü olmak üzere üç Türk unsuru başlıca rol oynamıştır.

Yazar, Türk-Tatar yarlıklarındaki mühürler ile ilgili meselenin günümüze kadar çok az ele alındığını ve hatta V.V. Grigor'ev'den sonra Cuci Ulusu'nun mühürleriyle hiç kimsenin ilgilenmediğini ifade eder. Şimdi elimizde biraz daha zengin malzeme bulunmaktadır. Örneğin, önceleri 5-6 mühür bilinirken, bugün 25'den çok damga ve mühür¹⁵ bilinmektedir. Cuci Ulusu'nun yarlıklarına özel mühürler - önceleri dört köşeli büyük ya da küçük damgalar, daha sonraları ise beyzî mühürler (nişanlar)-vurulurdu. Dört köşeli damgalar, dış, orta ve iç çerçevelerinde yazılar bulunan büyük bir kareden oluşur. Damganın üzerinde önce "Besmele", daha sonra da "Lâilâha İllâllah Muhammed Resul-ullah" sözleri bulunur. Tarak damga, varsa eğer, küçük bir dikdörtgenin içerisinde damganın ortasına yerleştirilirdi. Bilinen dört köşeli damgalar şunlardır: 1) Toktamış; 12 Ekim 1392 tarihli yarlığı, 2 al damga; 2) Toktamış; 1393, 1 altın damga; 3) Uluğ Muhammed; 1428,5 altın damga, tarak damga; 15 Nisan 1420 tarihli yarlığı, 1 al damga; 4) Hacı Giray; 27 Kasım 1459 tarihli yarlığı, 3 al damga, tarak damga; ayrıca Mengli Giray'ın, 16 Ağustos 1467, Saâdet Giray'ın, Mart 1524 tarihli yarlıkları; 5) Mahmud (Mahmud Han Bin Muhammed Han Bin Timur Han); 1466,3 siyah (mavi ?) damga; 6) İbrahim Han; 1467-1479 tarihli yarlığı, 1 mavi (?) damga; 7) Men-

¹⁵ Damga - nişan ve çeşitli mühürler anlamına gelir. Ancak, XV-XVI. yüzyıllarda dört köşeli olanlara damga, beyzî olanlara ise nişan adı verilirdi.

gli Giray; 3 Ağustos 1485 tarihli yarlığı, 3 mavi damga, tarak damga; 8) Mengli Giray; 1469-1476,4 mavi damga; 9) I. Muhammed (Mehmed) Giray; Mayıs 1515 tarihli yarlığı, 1 mavi damga, tarak damga; 10) Sâhib Giray; 1523, 1 al damga (Hacı Giray'ın, 7 Mart 1453 tarihli yarlığı); 11) Sâhib Giray; Akçukrak Biy'e ve Tilyau Birdi'ye verilen Temmuz 1549 tarihli ve Ağustos 1549 ile Mart 1550 tarihli yarlıkları, 5 al ve 5 mavi damga, tarak damga; 12) I. Devlet Giray; Mayıs 1557 tarihli yarlığı, 1 al ve 1 mavi damga, tarak damga; 13) I. Devlet Giray; 13 Haziran 1576 ve 1551-1577 tarihli yarlıkları, 2 al ve 2 mavi damga, tarak damga; 14) II. Muhammed (Mehmed) Giray; Aralık 1577-Ocak 1578, 1578, Nisan 1579, Haziran 1581 ve Haziran 1582 tarihli yarlıkları, 5 al ve 5 mavi damga; 15) II. Gazi Giray; Mayıs 1589 ve 15 Haziran 1590 tarihli yarlıkları, 2 al ve 2 mavi damga, tarak damga. Cuciler'in dört köşeli mühürleri hangi malzemeden yaptıklarına dair bilgi sahibi değiliz. Muhtemelen, bazı mühürler, özellikle imparatorluğun güçlü döneminde değerli madenlerden dökülürdü ya da yeşim taşı gibi çeşitli has taşlardan yapılırdı. Damgalar al, altın ve mavi olmak üzere üç renkte olurdu. Altın ve mavi damgalar devlet adına çıkarılan emir(ferman) ve resmî bildirimler gibi en önemli belgelere vurulurdu. Zira, altın rengi zenginlik, güç ve debdebe simgesidir. Mavi rengin ise eski zamanlarda, büyüklüğün, enginliğin ve sayıca çokluğun bir çeşit eş anlamı olduğu tahmin edilebilir. Bu nedenle, al damga, mavi ve altın damgalardan sonra ikinci sırayı işgal ederdi. Al damganın, kudretli yabancı hükümdarlara gönderilen bitiklerde bulunmaması, ayrıca iki damgalı yarlıklara, daima önce mavi, ardından al damganın vurulmuş olması bu hususu doğrulamaktadır. XVI. yüzyılın sonunda, yani II. Gazi Giray'ın döneminde, dört köşeli damgaların imâli ve kullanımı tamamen ortadan kalktı ve beyzî mühürlerin görkemli gelişme dönemi başladı. Cuciler'in, XIV. yüzyıla veya daha geç döneme ait beyzî mühürleri siyah renktedir. Beyzî mühürlerin büyüklüğü genellikle hep aynıdır ve üzerinde bulunan yazılar da hemen hemen standarttır. Mührün üzerinde malikin adı ve soyadı, ayrıca Giray soyunun arması olan tarak damga bulunurdu. Dört hanın ve iki sultanın beyzî mühürleri şunlardır: 1) Saâdet Giray Han Bin Mengli Giray Han, tarak damga (Mart 1524 tarihli yarlığı); 2) Devlet Giray Han Bin Mübarek Giray Sultan Bin Mengli Giray Han, tarak damga (Ağustos 1573 ve 1551-1577 tarihleri arasında verilen yarlıkları); 3) Muhammed(Mehmed) Giray Sultan [II] Bin Devlet Giray Han (Haziran 1576 tarihli yarlığı); 4) Muhammed (Mehmed) Giray Han [II] B'in Devlet Giray Han, tarak damga (10 Ağustos 1577, 12 Ağustos 1577, Aralık 1577-Ocak 1578, 1578, Nisan 1579, Haziran 1582 tarihli yarlıkları); 5) Mihri Sul-

tan...(?). (Haziran-Temmuz 1588 tarihli yarlığı); 6) Gazi Giray Han Bin Devlet Giray Han, tarak damga (Mayıs 1589, 15 Haziran 1590, Nisan 1591, Mayıs 1594, 1588-1596, Eylül 1597 tarihli yarlıkları). Devlet Giray'ın mührü dışında, han ve sultan mühürlerinin metni, malikin değişmez unvanları olan "han" veya "sultan" ile birlikte ad-soyadı ve tarak damgası olmak üzere iki unsurdan oluşurdu. İstisna oluşturan Devlet Giray'ın, mührüne gelince, burada hanın adı, soyadı daha detaylı olarak verilmiştir, yani ona dedesinin adı ve değişmez unvanı da ilâve edilmiştir. Beyzî mühürler sade, açık ve seçik ve hattâ zariftirler. Han ile sultanın beyzî mühürleri arasındaki fark, hanın mühürlerinde tarak damgasının bulunması, sultanın mühürlerinde ise bulunmamasıdır.

Yazarın tanımlamasına göre, han adından verilmiş olan Cuci resmî belgelerinin hepsini yarlık olarak adlandırmak gerekmez, sadece hanın emirleri, buyrukları, karar ve fermanları, yani kendisine bağlı bulunanlarca, tebaa veya resmî rütbe bakımından alt kademede bulunan yöneticilerce yerine getirilmek ya da gözönünde tutulmak zorunda olan tüm emirler (talimatlar) yarlık olarak adlandırılır. İncelenmiş olan malzemenin ışığında yarlıklar iki gruba ayrılabilir: yarlıklar ve mektup-bitikler. Ancak, bu sınıflamada, biçim bakımından yarlık (emir, ferman), içerik bakımından ise, bitik karakteri taşıyan bir grup belge gözden kaçmıştır. Bunlara yarlık-bitikler adı verilmektedir. Eğer gönderenin ve mührün özellikleri bitikleri yarlıklardan ve yarlıkları bitiklerden ayırt etmeye izin veriyorsa, o taktirde yarlığın alıcısı ve biçimi, yarlıkları, yarlık-bitiklerden ayırt etme imkânı verir. Yarlıkların grup halindeki genel alıcısından farklı olarak, yarlık-bitiklerin alıcısının şahsı belirgindir. İkinci olarak, bünyesinde, yarlıklarda bulunmayan "salutatio (selâm)" yer alabilir. Yarlıklar, hamili tarafından elde edilen şu veya bu ayrıcalığın esasını açıklarken, yarlık-bitikler, şu veya bu olay ya da gönderenin niyet ve isteği hakkında bilgi içerir. Yarlık-bitiklerin bu özellikleri, onları bitiklere benzer kılar. Türk-Tatar resmî belgele-
 rindeki hitap tarzlarının analizi, bunları şu temel gruplara ayırmamıza imkân vermektedir: 1) Yarlıklar (ülke tebaasına olduğu gibi vasaal ülkenin tebaasına da gönderilen emir ve fermanlar); 2) yarlık-bitikler (vasal hükümdarlara gönderilir); 3) Bitikler-mektuplar (mevkice eşit haklara sahip olan kişilere ve bağımsız ülkelerin hukuken eşit güçteki veya rütbece veya mevkice üstte bulunan hükümdarlarına gönderilir) 4) Antlaşmalar ve şertnîe yazıları (eşit haklara sahip olan hükümdarlar arasındaki antlaşmalar veya mevkice üstte bulunan hükümdarlara verilen antlaşma mektupları). Emir (ferman) niteliğindeki belgeleri yarlık olarak adlandırma ge-

leneği, Moğollar'dan önceki dönemde de mevcuttu. Burada incelenen tüm belgeler yarlık olarak adlandırılmıştır. "Mektup, kitap, belge" anlamında kullanılan "bitik" terimi, Moğollar'dan önceki dönemde birçok Türkçe yazılı anıtlarda tespit edilmiştir.

Sonuç olarak yazar, bu monografide, XIV-XV. yüzyıllara ait Türk-Tatar yarlıklarının çok çeşitli yönlerden özel bir analize tâbi tutulduğunu ifade eder. İncelenen döneme ait Türk-Tatar kançelâryası karmaşık bir gelişme yolu izlemiştir. Onun köklerinde, Moğollar'dan önceki Türkler'in, örneğin, Uygurlar'ın ve erken dönem Cengizler'in kançelâryasının yazılı kültür gelenekleri bulunur. Genel olarak, yarlıkların çok yönlü incelemesinin gösterdiği gibi, XIV. yüzyıla ve XVI. yüzyılın ilk yarısına ait Türk-Tatar kançelâryası büyük bir gelişme göstermiş ve belge kültürünün ayrıntılı olarak işlenmiş, biçim ve yapı bakımından mantıkî bir mükemmelliğe ulaşmış bölümünü meydana getirmiştir. Sovyet filoloğu A.S. Demin, XIV-XVII. yüzyıllara ait eski Rus edebiyatında Türk kültürünün unsurlarını inceleyen bir yazısında, Türk-Tatar yazılı geleneğinden Ruslar'ın yaptığı alıntıları açıklarken "Altın Ordu kançelâryasının üstün yapısal düzeyinin Ruslar'inkinden ve dönemin komşu devletlerinkinden çok daha mükemmel olduğunu" kaydetmiştir. Usmanov, A.S. Demin'in bu görüşünde tamamen haklı olduğunu ifade eder.

Altın Ordu'nun yazılı kültürüyle ilgili olarak A. P. Grigor'ev'in "Pis'mo Mengli-Gireya Bayazidu II" (1486) (Mengli Giray'ın, II. Bayezid'e Mektubu)¹⁶ başlıklı makalesi vardır. Mengli Giray'ın, yayıncılar tarafından, içeriğine göre, II. Bayezid'in dönemine (1481-1512) ait olduğu ifade edilen, ancak yazılış tarihi bulunmayan üç mektubu muhafaza edilmiştir. Bunlardan, çok kötü muhafaza edilmiş olan birincisi 1510/11 yılının kış mevsimi, ikinci mektup ise, 1512 yılının Ocak sonu-Şubat başı olarak tarihlenir. Bu makalenin inceleme konusunu oluşturan ve orijinali Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde bulunan üçüncü mektubun F. Kurtoğlu¹⁷ ve A.N. Kurat¹⁸ tarafından yapılan Türkçe çevirisi ve ayrıca A. Benning- sen'in editörlüğünde hazırlanmış olan kitapda Fransızca çevirisi¹⁹ yayınlanmıştır. Bu mektubun tam ve doğru olmayan Rusça çevirisi M.S. Saidov

¹⁶ *Vostokovedenie*, 5(1987), s. 128-143.

¹⁷ F. Kurtoğlu, "İlk Kırım Hanlarının Mektupları", *Belleten* 1/3-4 (1937), s. 645-647.

¹⁸ A.N. Kurat, *a.g.e.*, s. 91-100.

¹⁹ *Le Khanat de Crimée dans les archives du Musée du palais de Topkapı*. Par A. Bennigsen, Paris 1978, s. 80-83.

tarafından yapılmış ve K.V. Bazileviç tarafından 1948'de yayınlanmış²⁰; Rumence çevirisi ise T. Cemil tarafından yapılmış ve 1968'de yayınlanmıştır²¹. Bu mektubun yazıldığı tarih şimdiye kadar az veya çok tam ve doğru olarak belirlenmemiştir, ancak yayıncılar bu mektubun 1475 ile 1490 yılları arasında yazıldığını tahmin etmişlerdir. Grigor'ev makalesinde, bu bitiğin yazıldığı tarihi tespit etme girişiminde bulunmaktadır. Mengli Giray'ın, II. Sultan Mehmed'e (1451-1481) yazdığı dört mektubu ve Türk sultanlarına gönderdiği mektupları, ayrıca II. Bayezid'e gönderdiği mektubun biçim ve içeriğini etraflıca inceleyen Grigor'ev, söz konusu mektubun II. Bayezid'in saltanat döneminin başında, yani XV. yüzyılın 80'li yıllarında yazıldığını saptar. Mektubun tarihini daha tam ve doğru olarak belirlemek için mektupta dağınık olarak ifade edilmiş olan, o dönemin olayları ile ilgili tüm bilgileri inceleyen yazar, Mengli Giray'ın, II. Bayezid'e gönderdiği mektubun 1486 yılının Haziran-Temmuz aylarında yazıldığını tespit eder.

1969-1980 yılları arasında çeşitli dergi ve kitaplarda, XII-XIV. yüzyıllarda Moğol şehirlerinin ortaya çıkış sebepleri, Bel'camen, Saray Batu ve Saray Berke'de yapılan arkeolojik incelemeler ve kazılar, Kazan'ın ortaya çıkışı gibi konularda yazıları yayınlanmış olan V.L. Yegorov'un *İstoriçeşkaya geografiya Zolotoy Ordı v XIII-XIV vv. (XIII-XIV. Yüzyıllarda Altın Ordu'nun Tarihi—Coğrafyası)*²² başlıklı Rusça kitabı, Sovyet tarih biliminde, Altın Ordu devletinin kuruluşundan yıkılışına kadar tarihî-coğrafya sorunlarının tümüne ışık tutan ilk araştırmadır. Rus ve doğu vakayinamelerinin yanı sıra, Volga boyundaki Altın Ordu şehirlerinde, G.A. Fedorov-Davidov başkanlığında uzun yıllar süren plânlı kazılar sonunda elde edilmiş olan zengin arkeoloji malzemesine, nümizmatik ve ortaçağın kartografik malzemelerine dayalı olarak yazılan bu kitapta, Altın Ordu'nun toprakları, sınırları ve idarî düzeni incelenmekte; 100'ü aşkın Altın Ordu şehirleri hakkında bilgi verilmekte ve Cuciler'in yayılma yolları izlenmektedir. Beş bölümden oluşan kitabın "Kaynaklar ve İstoriografya" başlıklı birinci bölümünde yazar, Altın Ordu devletinin sınırlarının, yazılı kaynaklara dayanarak, şimdiye kadar sadece genel çizgilerle belirlendiğini ifade eder.

²⁰ K. V. Bazileviç, "Yarlık Ahmed-hana İvanu III", *Vestnik Moskovskogo Universiteta* 1(1948), s. 38.

²¹ T. Cemil, Doua documente tatarești referitoare la campania din 1476 a sultanului Mehmed al II-lea in Moldova. *Annaral Institutului de istorie și arheologie "A.D. Xenopol"* V (1968), Iași, s. 191-192.

²² Bkz. 1 nolu dipnota.

Bazı han yarlıkları dışında, Altın Ordu'ya ait yazılı kaynaklar muhafaza edilmediğinden, bu devletin XIII. ve XIV. yüzyıllardaki sınırlarını tespit etme meselesinde, Rus vakayinameleri, Arap ve İranlı yazarların verdikleri bilgiler, Batu Han zamanında Altın Ordu topraklarını batıdan doğuya ve doğudan batıya kateten P. Carpini ve G. Rubruk'un eserleri, Ortaçağ'da İtalya ve İspanya'da yapılmış olan ve halen muhafaza edilmekte olan bazı haritalar, zengin nümizmatik malzeme ve bu devletin çeşitli yerleşim merkezlerinde yapılan kazılar büyük önem taşımaktadır. Altın Ordu şehirlerine, devletin iç yapısına ve sosyal hayatına ışık tutan genel çalışmalar ile ilgili olarak Sovyetler Birliği'nde ve Avrupa'da yapılan yayınlar hakkında ayrıntılı bilgi veren Yegorov, bu kaynaklarda Altın Ordu devletinin tarihî-coğrafyası ile ilgili konuların hiç veya yeterince ele alınmadığını özellikle belirterek, söz konusu kitabının bu alanda orijinal bir çalışma olduğunu ifade eder. "Altın Ordu'nun Toprakları Ve Sınırları" başlıklı ikinci bölümde, devletin XIII. ve XIV. yüzyıllardaki sınırları incelenmektedir.

"Altın Ordu'nun Şehirleri Ve Devletin Ekonomik Coğrafyasının Bazı Sorunları" başlığını taşıyan üçüncü bölümde, Prut ile Dnestr, Dnestr ile Dnepr nehirleri arasında uzanan topraklarda, Dnepr havzasının sol kıyısında, Kırım'da, Don ve Volga havzalarında, Kuzey Kafkasya'da, Volga ve Ural nehirleri arasında uzanan bölgelerde, Hârizm'de, Batı Sibiryâ'da, Güney Kazakistan'da bulunan Altın Ordu yerleşim merkezleri hakkında bilgi verilmektedir. Yazar, Altın Ordu'nun tarihî coğrafyası bakımından şehirler meselesinin özel bir anlam taşıdığını, zira şehirlerin sayısının ve sınırlarının tespitinin, yerleşikliğinin ne derece yaygın olduğuna dair bilgi edinmemize imkân verdiğini; devletin idarî-siyasî yapısının bazı yönlerini aydınlattığını; ekonomi (ticaret ve zanaat merkezlerinin, kervan yollarının, v.s. ortaya çıkarılması) ile ilgili pek çok sorulara cevap verdiğini ifade eder. Moğollar önceleri, XIII. yüzyılın 40'lı yıllarında, mevcut olan eski şehirlerden yararlandılar. Bu hususta en tipik örnek, ilk Altın Ordu sikkelerinin basıldığı Bulgar şehridir. Batu Han'ın saltanatı döneminde, XIII. yüzyılın 50'li yıllarında bozkırlarda şehircilik faaliyeti başladı. XIII. yüzyılın 50'li yıllarının ortasından 60'lı yıllarının ortasına kadar uzanan Berke Han döneminde ise gelişme gösterdi. Bu dönemde Altın Ordu'nun şehircilik politikasında önemli bir değişiklik oldu. İslâmiyetin kabulü, kültür yaşamında olumlu bir etki yapmış, şehirler gelişmiş ve özellikle başkent muazam camiler, minareler, medreseler, kervansaraylar, v.s. ile dolmuştur. Berke Han'dan sonra tahta geçen hanlar, yeni şehirlerin kurulmasıyla pek ilgilenmediler. Bu nedenle XIII. yüzyılın 70'li yıllarından XIV. yüzyılın

20'li yıllarının başına kadar uzanan dönemde şehirlerin büyümesi ve gelişmesi yavaşladı. Doğu ve Batı ülkeleriyle çok yönlü dipolamatik ilişkilerin kurulduğu ve dış ticaretin hızla geliştiği Özbek Han ve halefi Canibek Han döneminde, yani XIV. yüzyılın 20'li yıllarından 60'lı yıllarına kadar uzanan dönemde, Altın Ordu siyasî gücünün ve ekonomik gelişmesinin doruk noktasına ulaştı ve buna paralel olarak şehircilik ve mimarlık görkemli bir büyüme gösterdi. Şehir alanları genişledi ve çok sayıda yeni yerleşim merkezleri kuruldu. Bunlar arasında en büyüğü, XIV. yüzyılın 30'lu yıllarının başında Özbek Han tarafından temeli atılan ve daha sonra başkent olan Saray el-Cedid idi. Bu dönemde bozkırlarda, kilometrelerce uzanan geniş yerleşim bölgeleri ortaya çıktı. Volga nehrinin kıyıları baştan başa şehir, kasaba ve köylerle doldu. Volga'nın kolu olan Aktuba'nın, kaynağından Saray el-Cedid'e ve daha ötelere kadar uzanan, sol kıyısı boyunca, küçük şehirler ve kasabalar kuruldu. Canibek Han'ın saltanatının son yıllarında ve özellikle halefi Berdi Bek Han zamanında şehirciliğin yavaş yavaş gerilemeye başladığı ve XIV. yüzyılın 60-70'li yıllarında, dahilî karışıklıkların başlamasıyla birlikte aniden durduğu görülmektedir. Toktamış Han zamanında karışıklıklar döneminin sona ermesine rağmen, şehirler giderek önemini yitirmeye devam etti. 1395-1396 yıllarında Timur, Altın Ordu şehirlerine kesin bir darbe indirdi ve pek çok şehir bozkırların ortasında birer enkaz haline geldi. Yazar, şehirleri incelerken, devletin topraklarını, kendine özgü ekonomik özelliklere sahip olan birkaç tarihî-coğrafi bölgeye ayırır. Altın Ordu'nun bilinen tüm yerleşim merkezleri, devletin batı sınırından başlayarak doğuya doğru incelenmektedir. Prut ile Dnestr nehirleri arasında uzanan bölgede şu şehirler hakkında bilgi verilmektedir: *Akkerman* (Belgorod; nüvizmatik verilere göre, bu şehir XIV. yüzyılın 60'lı yıllarında Tatarlar tarafından terkedilmiştir. XIV. yüzyılın ilk yarısında uluslararası ticaret merkezi olan Akkerman, Altın Ordu'nun büyük bir limanı ve önemli bir zanaat merkezi idi. En önemli ihracat maddesi, uluslararası pazarda değeri olan buğday idi. Arkeolojik araştırmalar sonucu, burada, oldukça gelişmiş çömlekçi ocakları ve özel bir çömlekçi mahallesi ortaya çıkarılmıştır), *Kili* (Kiliya; Altın Ordu'nun Tuna nehrinin ağzında bulunan uluslararası ticaret merkezidir. Arkeolojik bakımdan henüz incelenmediğinden, şehrin kurulduğu ve Tatarlar tarafından terkedildiği tarihler tam olarak saptanamamaktadır), *Kosteşti* (Moldavya'da bulunan bu şehrin Türkçe-Tatarca adı bilinmemektedir. Kazılardan elde edilen malzeme, çevre bölgelerin, muhtemelen, idarî merkezi rolünü oynamış olan bu şehrin oldukça büyük bir zanaat ve ticaret merkezi olduğunu göstermektedir), *Yeni Şehir* (Orhey; Altın Ordu'nun Moldavya'da bulunan en büyük

şehirlerinden biridir. Nümizmatik verilere göre, şehir XIV. yüzyılın başında ortaya çıkmıştır. Kazılardan bu şehrin önemli bir idarî, zanaat ve ticaret merkezi olduğunu anlıyoruz. Kazılar sırasında burada cami, hamam ve saray kalıntıları, evler ortaya çıkarılmıştır). Dnestr ile Dnepr nehirleri arasında uzanan topraklardaki yerleşim merkezleri hakkında bilgiler, kazı yapılmadığından, son derece kıttır. Burada bulunan ve Türkçe-Tatarca adları bilinmeyen Altın Ordu şehir harabeleri şunlardır: *Mayaki* (Dnestr'in ağzında), *Meçetnoe* (Buğ'un, yani Aksu'nun sağ kıyısında), *Bezımyanno* (Buğ'un güneyinde), *Solonoe* (Buğ'un sol kıyısında), *Argamakli-Saray* (İngul nehrinin kolu olan Gromokley'in sağ kıyısında), *Ak-Meçet* (Buğ'un sağ kıyısında), *Balıkley* (Buğ ile Çıçakley nehirlerinin birleştiği yerde). Dnestr ile Dnepr nehirleri arasında uzanan topraklar, XIII-XIV. yüzyıllarda Altın Ordu'nun, Avrupa ile ticaretinde önemli rol oynayan büyük ve ekonomik bakımdan gelişmiş bir bölgesidir. Bu nedenle, bu önemli bölgede, yukarıda sayılan yedi şehirden daha çok yerleşim merkezinin bulunması mümkündür. Çeşitli kaynaklarda yer alan bölük pörçük bilgilere dayanarak, burada yerleşik hayatın çok daha gelişmiş olduğu tahmin edilebilir. Ancak, elde güvenilir arkeolojik belgeler bulunmadığından, bu bilgilere ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Dnepr havzasının sol kıyısında bulunan ve arkeolojik bakımdan yeterince incelenmemiş olan şehir harabeleri şunlardır: *Kuçugurskoe* (kazılar sonunda burada tuğladan bir cami, minare, yerin altından ısıtılan bir hamam ve saraya benzer bir evin kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Arkeolojik bulgular şehrin, Mamay Mirza'nın topraklarında bulunan idarî-siyasî merkezlerden biri olduğunu doğrulamaktadır), *Tavan* (Altın Ordu zamanında kurulmuş olan bu şehrin adı tam olarak bilinmiyor, ancak XV-XVI. yüzyıl kaynaklarına göre, bu adla adlandırılması mümkündür), *Konskoe*. Kırım yarımadasında bulunan şehirler şunlardır: *Kırım* (şehrin kalıntıları bugün eski Kırım denilen yerde bulunmaktadır. Mengü Timur tarafından burada çıkarılan ilk sikkeler 1267 tarihini taşımaktadır. Altın Ordu'nun kuruluşundan XV. yüzyılın sonuna kadar yarımada'nın idarî merkezi olan Kırım, aynı zamanda büyük bir ticaret ve zanaat merkezi idi. Arkeolojik araştırmalar, şehrin XIII-XIV. yüzyıllarda gelişmiş olduğunu ve yüksek bir kültür düzeyine ulaştığını doğrulamaktadır. Şehir 1395'de Timur tarafından yıkılmıştır), *Kırk-yer* (Çufut-kale), *Kerç* (Vosporo), *Keşe* (Feodosiya), *Sudak* (Soldayya), *Balaklava* (Çembalo), *Feodoro*. Don havzasında bulunan yerleşim merkezlerinin çoğunda kazı yapılmadığından bunlar hakkındaki bilgiler tam değildir. Türkçe-Tatarca adları bilinmeyen şehir harabeleri şunlardır: *Krasnohutorskoe*, *Pavlovskoe*, *Tışanskoe*, *Durnovskoe*, *Glazunovskoe* (1974'de yapılan arkeolojik araştırmalar sonunda,

burada Altın Ordu zamanına ait büyük bir şehrin kalıntıları ve bu kalıntıların kuzeyinde muazzam bir cami ve mozole ortaya çıkarılmıştır), *Kumil-jenskoe*, *Sitnikovskoe*, *Azak* (XIV. yüzyılda Altın Ordu'nun başlıca ihraç merkezlerinden biri idi. Şehrin adı, yazılı kaynaklardan ve burada basılan sikkelerden bilinmektedir). Altın Ordu'nun siyasî ve ekonomik yaşamında çok önemli bir rol oynamış olan ve kuzeyde Kama bölgesinden Hazar denizinin kıyılarına kadar uzanan geniş Volga havzasında pek çok Altın Ordu yerleşim merkezi bulunmaktadır. Kısa bir sürede, canlı siyasî, zanaat ve ticaret merkezleri haline gelen yeni Altın Ordu şehirleri ilk defa burada kurulmuştur. Bu bölgede bulunan şehirler şunlardır. *Bulgar* (Volga Bulgarları'nın eski başkenti olan bu şehir, Altın Ordu tarihinin başlangıç döneminde, devletin en önemli siyasî ve ekonomik merkezlerinden biriydi. İlk Altın Ordu sikkeleri burada basılmıştır. Uzun yıllar süren arkeolojik incelemeler, şehrin XIV. yüzyılda gelişmiş ve önemli bir uluslararası ticaret merkezi olduğunu doğrulamaktadır), *Cuketau* (Jukotin; Bulgarlar tarafından Kama nehrinin sol kıyısında kurulmuş olan bu şehir, XIV. yüzyılda büyük siyasî merkezlerden biri haline geldi), *Bilyar* (Biler; Volga Bulgarları'nın büyük bir şehriydi. Altın Ordu döneminde burada bir süre sikkeler basılmasına rağmen, şehir eski önemini kaybetti), *Suvar* (Bulgarlar tarafından kurulan büyük şehirlerden biriydi. Altın Ordu döneminde yeniden kurulmakla birlikte eski ekonomik ve siyasî önemini kaybetti), *Kaşan* (Kama'nın sağ kıyısında), *Kremençuk* (Bulgarlar tarafından kurulmakla birlikte en yüksek gelişme düzeyine Altın Ordu zamanında ulaşmıştır), *Eski Kazan* (Altın Ordu döneminden önce kurulmuş olan bu şehir, arkeolojik bulgulara göre, XIII. yüzyılın ikinci yarısında ve XIV. yüzyılın ortasında gelişmiş bir ticaret ve zanaat merkeziydi), *Barskoenaruskinskoe* (şehrin eski adı bilinmiyor), *Kokryatskoe* (eski adı bilinmiyor), *Bol'şeatryasskoe* (eski adı bilinmiyor), *Kazan* (geç dönem Altın Ordu şehirlerinden biri olan Kazan'ın Batu Han döneminde kurulduğuna dair yazılı kaynaklarda bilgi yoktur), *Çeboksarskoe* (eski adı tam olarak bilinmiyor. XIV. yüzyılda bu yerleşim merkezi Çuvaş şehri idi), *Abisovo* (eski adı bilinmeyen bu şehirde kazı yapılmamıştır), *Mohşi* (XIV. yüzyılın başında kurulan bu şehirde 1313 yılında ilk sikkeler basıldı. XV. yüzyılın başında ise şehir tamamen terkedilmişti). Volga havzasında bulunan, pek çoğunda kazı yapılmamış olan ve Türkçe-Tatarca adı bilinmeyen diğer şehir harabeleri şunlardır: *Krestovo* (Volga'nın sol kıyısında), *Perevolokskoe* (Volga'nın sağ kıyısında bulunan bu harabelerde Altın Ordu'ya ait tuğladan bina kalıntıları, ayrıca gümüş ve bakır sikkeler bulunmuştur), *Kostuçi* (Volga'nın sağ kıyısında), *Kvasnikovskoe* (Volga'nın sol kıyısında bulunan bu harabelerde Altın Ordu'ya ait çok sa-

yıda tuğladan bina kalıntlarına rastlanmış ve ayrıca çok sayıda bakır ve gümüş sikke bulunmuştur), *Uzmor'e* (Volga'nın aşağı mecrasında), *Kanadeyskoe* (Volga'dan 20-30 km.uzakta bulunan bu şehirde Altın Ordu dönemine ait taştan kalıntılara rastlanmıştır), *Ahmetovskoe* (Volga'nın sağ kıyısında bulunan bu yerleşim merkezinde yapılan kazılar sonunda, Altın Ordu'ya ait ev kalıntıları ortaya çıkarılmıştır), *Danilovskoe* (Volga'nın sağ kıyısında bulunan bu şehirde yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu, burada Altın Ordu'ya ait sikkeler ve çini eşyalar ortaya çıkarılmıştır), *Ternovskoe* (Volga'nın sağ kıyısında bulunan bu yerleşim merkezinde yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu, Altın Ordu'ya ait sikkeler ve çini eşyalar ortaya çıkarılmıştır), *Berejkovskoe* (Volga'nın sol kıyısında bulunan bu şehirde yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu, burada çini eşyaları pişirmek için büyük, iki katlı bir fırın ortaya çıkarılmıştır), *Şişkin Bugor* (Volga'nın sağ kıyısında bulunan bu harabelerde Altın Ordu'ya ait sikkelere ve çeşitli eşyalara rastlanmıştır), *Proleyskoe* (Volga'nın sağ kıyısında), *Peskovatskoe* (Volga'nın sağ kıyısında), *Vinnovskoe* (Volga'nın sağ kıyısında), *Meçetnoe* (kazılar sonucu burada pişmiş ve pişmemiş tuğladan muazzam binalar ortaya çıkarılmıştır), *Ahtubinskoe* (Volga'nın sol kıyısında), *Pogromnovskoe* (Volga'nın sol kıyısında), *Bezrodnoe* (bugünkü Vol'sk şehrinde), *Çaplavnoe* (Bezrodnoe'nin biraz aşağısında), *Yenotaevskoe* (Volga'nın sağ kıyısında bulunan bu şehrin, Batu Han'ın oğlu Sartak'ın ulusunun idarî merkezi olması mümkündür), *Lapas* (Aktuba'nın sol kıyısında), *Novoriçanskoe* (Astrahan bölgesinde), *Krasnoyarskoe* (Astrahan bölgesinde), *Tumak-Tübe* (Volga'nın sol kıyısında bulunan harabelerde yapılan arkeolojik incelemeler sonunda, burada Altın Ordu'ya ait ev kalıntıları, çini pişirmek için birkaç ocak ve mezar ortaya çıkarılmıştır), *Moşaik* (Astrahan'da bulunan harabelerde yapılan arkeolojik incelemeler sonunda burada Altın Ordu'ya özgü binalar ortaya çıkarılmıştır), *Çertovo* (Volga'nın deltasında), *Samosgel'noe* (Astrahan'da). Volga havzasında bulunan ve Türkçe-Tatarca adı bilinen şehirler şunlardır: *Ükek* (XIII. yüzyılın 50'li yıllarında Volga'nın sağ kıyısında kurulmuş olan bu şehir, Altın Ordu'nun ilk şehirlerinden biridir. Yazılı kaynaklardan ve burada basılan sikkelerden adı iyi bilinen bu şehir 1395'te Timur tarafından yıkılmıştır), *Bel'camen* (Volga'nın sağ kıyısında, Volgograd bölgesinde bulunan bu şehir arkeoloji literatüründe Vodyanskoe şehir harabeleri olarak bilinir. Volga'nın kıyı bölgeleri sık meşe ağaçlarıyla kaplı olmasından dolayı, bu şehre "meşe ağaçları şehri" anlamına gelen Bel'camen adı verilmiştir. Ruslar bu şehri Bezdej olarak da adlandırır. Büyük bir geçit ve kavşak noktasında bulunan şehir, Altın Ordu'nun sadece iç değil, dış ticaretinde de önemli bir rol oynamıştır. V. L. Yegorov'un da

katıldığı heyetin, 1967-1980 yılları arasında Bel'cemen'de yaptığı arkeolojik incelemeler sonucu, bu şehrin Altın Ordu'nun gelişmiş ve mamur şehirlerinden biri olduğu anlaşılmıştır. Çeşitli evlerin yanı sıra, burada, 900 m² alanı olan bir cami, üç mozole, su tesisatına sahip bir hamam ve çeşitli zanaat merkezleri ortaya çıkarılmıştır. Şehrin 1395 tarihinde Timur tarafından yıkıldığını, burada yapılan kazılar da doğrulamaktadır), *Saray el-Cedid* (bugünkü Volgograd bölgesinde bulunur. Altın Ordu'nun ikinci başkenti olan bu şehir arkeoloji literatüründe Tsarevskoe harabeleri olarak bilinir. Çağdaş literatürde bu şehir sık sık Saray Berke olarak da adlandırılır. Yazılı kaynaklar, kazı verileriyle tam bir uygunluk içinde olarak, Saray el-Cedid'in XIV. yüzyılda Özbek Han tarafından kurulduğunu ve 1395'de Timur'un orduları tarafından yıkıldığını doğrulamaktadır. Devletin başkentinin buraya nakledilmesi ve üzerinde, basıldığı yerin Saray el-Cedid olarak yazıldığı sikkelerin basılmaya başlaması Canibek Han zamanına, yani XIV. yüzyılın 40'lı yıllarının başına rastlar. Altın Ordu başkentinin Saray'dan Saray el-Cedid'e nakledilmesinin sebepleri bugün bile tam anlamıyla açık değildir. Saray el-Cedid'in, devlette, Saray'dan sonra ikinci büyük şehir olduğu tahmin edilebilir. Arkeolojik incelemeler bu şehrin, su şebekesine ve karmaşık hidroelektrik tesisatlarına sahip mamur bir şehir olduğunu doğrulamaktadır. Ayrıca burada yapılan kazılar, çeşitli dallarda uzmanlaşmış zanaatçılarla meskûn olan, yanyana dizilmiş küçük evlerden oluşan mahalleler ortaya çıkarmıştır. Saray el-Cedid, aşağı Volga havzasının sadece en büyük bir zanaat merkezi olmakla kalmayıp, ayrıca doğudan, Rusya'dan ve Batı Avrupa'dan gelen tüccarların toplandığı çok ünlü bir ticaret merkezi idi. Saray el-Cedid oldukça kısa bir süre, topu topu 70 yıl kadar varlığını sürdürmesine rağmen, olağanüstü bir süratle devletin en büyük ekonomi merkezlerinden biri haline gelmiş ve XIV. yüzyılın ortasında önemli bir rol oynamıştır), *Gülistan* (bu şehrin yeri bugüne kadar tam olarak belirlenememiştir. Ancak, onun Aktuba'nın sol kıyısında, Saray el-Cedid'in yakınlarında bir yerde bulunduğu kuvvetle tahmin edilebilir. Sikkelerin basılmaya başladığı XIV. yüzyılın 50'li yıllarının başı, Gülistan şehrinin kuruluş tarihi olarak gösterilebilir), *Saray* (Altın Ordu'nun, XIII. yüzyılın 50'li yıllarının başında, Astrahan bölgesinde, Aktuba'nın sol kıyısında Batu Han tarafından kurulmuş olan ilk başkentidir. Arkeoloji literatüründe Selitrennoe harabeleri olarak bilinir. İlk sikkeler şehrin kurulduğu tarihten yaklaşık 30 yıl sonra, yani 1282 yılında basıldı. Saray, Altın Ordu şehirlerinin en önemlisi ve tüm Ortaçağ Avrupası'nın en büyük şehirlerinden biri olmasının yanı sıra, XV. yüzyılın birinci yarısında büyük bir uluslararası ticaret merkezi idi. XIII. yüzyılın sonundan XV. yüzyılın

ortasına kadar bu şehir uluslararası Asya-Avrupa ticaretinde, batıya doğuya bağlayan en büyük transit merkezlerinden biriydi. Arkeolojik incelemeler şehrin, zamanına göre, son derece gelişmiş bir su şebekesine ve kanalizasyon sistemine sahip olduğunu doğrulamaktadır. Saray, ayrıca devletin en büyük zanaat merkeziydi. Şehrin tüm mahallelerini, belli bir dalda uzmanlaşmış olan zanaatçılar kaplardı. Sırlı çanak çömlek ve çeşitli mimarlık malzemesi üreten bir imalâthanede yapılan kazılar, bu yerin yüzlerce metrelik bir alan işgal ettiğini göstermiştir. Burada, çeşitli tarzda yapılmış pek çok ocak ortaya çıkarılmıştır. Şehirde hayatın giderek durduğu ve XV. yüzyılın ikinci yarısında şehrin terkedildiği bilinmektedir), *Summerkent* (Saray'ın aşağı kısmında bulunan bu şehrin kalıntıları Volga'nın suları altında kalmıştır), *Hacı Tarhan* (Volga'nın sağ kıyısında, Astrahan'ın biraz yukarısında bulunan şehrin kalıntıları, sadece çok küçük bir kısmı dışında, hemen hemen tamamen Volga'nın suları altında kalmıştır. 1396'da Timur'un orduları tarafından yıkılan bu şehir, XIII-XIV. yüzyıllarda doğu-batı kervan yolu üzerinde bulunan büyük bir transit ticaret merkezi idi. Yazar, Volga boyunca bulunan Altın Ordu şehirlerinin tamamının, şimdiye kadar ortaya çıkarılan şehirlerden çok daha fazla olduğunu, zira bu geniş bölgenin bazı kısımlarının arkeolojik bakımdan henüz yeterince incelenmediğini kaydeder. Volga boyunun, Altın Ordu tarihinin en başından itibaren, hanlar tarafından başlıca devlet kuruluşlarının toplandığı bir merkez vilâyeti olarak seçilmesiyle birlikte bu bölgede, Altın Ordu döneminde çok sayıda yerleşim merkezi kurulmuştur. İlk başkent bu bölgede kurulmuş ve ilk sikkeler burada basılmaya başlamıştır. Kuzey Kafkasya bölgesinde bulunan Altın Ordu şehirleri şunlardır: *Derbent* (Demirkapı), *Tarki*, *Uruhscoe*, *Terekscoe*, *Aşağı Culat* (XIII-XIV. yüzyıllarda önemli bir yer işgal eden bu şehirde yapılan arkeolojik incelemeler sonucu, tuğladan bir cami, minare ve ev kalıntıları ortaya çıkarılmıştır), *Yukarı Culat* (arkeolojik incelemeler sonucu burada iki cami ortaya çıkarılmıştır. Özbek Han dönemine ait bir minare günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Burada ortaya çıkarılan bulgular, şehrin, Kuzey Kafkasya'nın siyasî ve ekonomik hayatında önemli bir rol oynadığını doğrulamaktadır), *Hamidievskoe* (arkeolojik incelemeler sonucu, burada XIII-XIV. yüzyıllara ve Altın Ordu'ya ait kalıntılar ortaya çıkarılmıştır), *Bulunguevskoe* (arkeolojik incelemeler sonucu, burada Altın Ordu'ya ait kalıntılar ortaya çıkarılmıştır), *Yukarı Çegemskoe* (arkeolojik incelemeler sonucu, burada Altın Ordu'ya ait çok sayıda kalıntı ortaya çıkarılmıştır), *Macar* (Altın Ordu zamanında gelişmiş bir şehirdi), *Mahe Macarı* (Macar'ın biraz aşağısında), *Verhnie Macarı* (Macar'ın biraz yukarısında), *Matrega* (bugün Taman'ın olduğu yerde), *Kopa*

(Kuban nehrinin ağzında). Volga ile Ural nehirleri arasında uzanan yerlerde bulunan yerleşim merkezleri şunlardır: *Büyük İrgiz* nehrinde bulunan şehir harabeleri, *Suhoreçenskoe* (kazılar sırasında burada Altın Ordu'ya ait kalıntılar ortaya çıkarılmıştır), *Orenburgskoe*, *Tendıkskoe*, *Sarayçık* (XIII. yüzyılın ikinci yarısında Ural'ın sağ kıyısında kurulmuştur. Timur'un saldırısından kurtulabilen az sayıdaki şehirlerden biri olan bu şehir, 1580'de Yayık kazakları tarafından yıkılmıştır. Sarayçık bir taraftan doğrudan doğruya Saray'a, diğer taraftan Hârizm'in merkezi olan Urgenç'e bağlandığından, XIII-XIV. yüzyıllarda Türk-Tatar ve Batı Avrupalı tüccarların, Asya ülkeleriyle ticaret yapmalarını sağlayan en büyük bir transit merkez ve kervan ticaretinin ana yolu idi. Ural nehrinin yatağının değiştirilmesi sonucu Sarayçık sular altında kalmıştır.) Hârizm Ulusu Altın Ordu'nun güneydoğu sınır bölgesini oluştururdu. Bugün Türkmen SSC'de bulunan Hârizm'deki Altın Ordu yerleşim merkezleri şunlardır: *Hârizm* (Urgenç; Altın Ordu zamanında burada basılan sikkelerde şehrin adı "Hovarizm" olarak yazılmıştır. Timur'un 1388 yılındaki saldırısından sonra şehir terk edilmiştir), *Yarbekir-kala* (kazılar sonucu burada Altın Ordu'ya ait sikkeler ortaya çıkarılmıştır), *Şehrlık* (Yeni Şehir'in kalıntıları olduğu tahmin edilmektedir). Kuzey Kazakistan'daki yerleşim merkezleri ise *Mavli-Berdinskoe*, *Baytakscoe* ve *Tagatay* şehirleridir. Batı Sibiry'a'da bulunan Altın Ordu yerleşim merkezleri şunlardır: *Tumen* (Çingi -Tura; XIV. yüzyılda bu şehir ulusun siyasi merkezi idi), *İsker* (Sibir; Sibir hanlığı zamanında başkent Tumen'den buraya nakledildi. Kazılar sonucu, burada, Altın Ordu dönemine ait bulgular içeren ve kalınlığı iki metreyi bulan zengin bir kültür tabakası ortaya çıkarılmıştır), *Tontur* (arkeolojik incelemeler sonucu, burada Altın Ordu dönemine ait bulgular ortaya çıkarılmıştır). Güney Kazakistan topraklarını, XIII-XIV. yüzyıllarda, Cuci Ulusu'nun bir parçası olan Kök Ordu kaplıyordu. Bu bölgede bulunan yerleşim merkezleri *Sığnak*, *Sauran*, *Yassı* (Türkistan), *Otrar* ve *Cend* idi.

Altın Ordu şehirlerinin coğrafyasını incelerken, XIV-XV. yüzyıllara ait olan Ortaçağ haritalarından, İtalyan tüccarları Francesco ve Domenico Pitsigani'nin 1367'de yaptığı harita büyük ilgi çeker. Bu harita, şimdiye kadar bilinen haritalar arasında en ayrıntılı ve en mükemmel bilgileri içermektedir. Harita üzerinde, büyük bir kısmı Volga kıyılarında bulunan 40 kadar Altın Ordu şehri gösterilmiş ve bu şehirlerin adları verilmiştir. Yazar, Altın Ordu döneminde gerek ilk kez ve gerekse tahrip edildiğinden dolayı yeniden kurulmuş olan Altın Ordu yerleşim merkezlerinin 110 tane olduğunu ifade eder. Arkeolojik bakımdan sadece kalıntıları tespit edilmiş

olan şehirler de bu sayıya dahil edilmiştir. Bunun dışında, Ortaçağ haritalarından bilinen, ancak yeterince arkeolojik inceleme yapılmadığından yeri tam olarak belirlenemeyen 30 kadar daha şehir vardır. Sonuç olarak yazar, mevcut malzemenin, Altın Ordu'yu, zamanına göre yüksek düzeyde yerleşik şehircilik kültürüne sahip bir devlet olarak tanımlamamıza müsaade ettiğini vurgulamaktadır.

“Altın Ordu'nun İdarî-Siyasî Yapısı” başlığını taşıyan dördüncü bölümde, Altın Ordu'nun idarî -siyasî yapısının, müstesna bir özgünlüğe ve alışılmamış bir yapıya sahip olduğu ifade edilir. Altın Ordu nüfusunun büyük bir kısmını, Moğollar gelmeden önce burada yaşayan Kıpçaklar oluştururdu. XIV. yüzyılda Moğollar giderek kendi dil ve alfabelerini unutarak Kıpçak ortamında eriyip dağılmaya başladılar. Yazar, kurganlardan elde edilen oldukça zengin malzemenin antropolojik incelemesinin, gelen Moğollar'ın Kıpçak ortamında erimiş oldukları düşüncesini tamamen doğruladığını ifade etmektedir. Cuci toprakları, hukukî bakımdan, Karakurum'da “kağan” sıfatıyla bulunan Moğol imparatoruna bağlı idi. Kağan, Cengiz Han yasasına göre, Türkler-Moğollar tarafından zaptedilen tüm topraklardan elde edilen gelirin belli bir kısmı üzerinde hak sahibi idi. Dahası, zaptedilen yerlerde kendi adına topraklara da sahipti. Fetihlere katılan han oğullarına, ödül olarak, üzerinde gerekli vergileri ödeyen yerleşik halkın bulunduğu belli, özel bölgeler verilirdi. Urgenç'te bir bölge almış olan Çağatay buna örnek gösterilebilir. Cuciler, komşu Türk-Moğol devletlerinde, aynı şekilde, belli özel bölgelere sahiptiler. İran'ın fethi sırasında gösterdikleri yardımdan ötürü, Hülâgü Cuciler'e Tebriz'i ve Merâga'yı vermişti. Tüm Türk-Moğol devletlerinin birbirine karışıp kaynaşmasını sağlayan böyle bir sistemin kurucusu Cengiz Han idi. Bu sistemin ortaya çıkış sebeplerinden birisi, muazzam imparatorluğun bağımsız kısımlara parçalanmasını önlemektir. XIII. yüzyılda Altın Ordu hanları, diğer devletlerle herhangi bir görüşme yapma ve onların diplomatik temsilcilerini kabul etme hakkına sahip değildiler. Bu hususta en tipik örnek olarak Carpini ve Rubruk'un ziyaretleri gösterilebilir. Batu Han, Carpini ve Rubruk'un geliş amaçlarını öğrendikten sonra hiç bir karar almadan her ikisini de Moğolistan'daki kağana gönderdi. Cuci hanları, çıkarılan sikkeler üzerinde kendi adlarını basma hakkına sahip değildiler. Bu dönemde Altın Ordu'da tedavülde bulunan paralar, Mengü ve Arıkbuğa kağanların adıyla basılırdı. Altın Ordu'nun Karakurum'daki kağana bağlı durumu, Batu ve Berke hanlar zamanında da devam etti. Ancak, 1266'da Mengü Timur Han'ın tahta çıkmasıyla birlikte durum değişti ve Cuciler kağana

karşı resmî saygıyı muhafaza etmekle birlikte, onun himayesinden kurtuldular. Yeni sikkeler artık kağanın değil de, yöneten hanın adıyla çıkarılmaya başladı. XIII. yüzyılın 40'lı yıllarının ilk yarısında tüm Cuci Ulusu iki kanata ayrılmıştı. Bu aslında iki ayrı devlet kuruluşu demektir. Batu ve Şeyban hanların, Tuna'dan İrtiş'e ve Çulım'a kadar uzanan toprakları, sağ kanadı oluşturuyordu. Sol kanat, Cuci'nin büyük oğlu Orda'nın hâkimiyeti altında bulunuyordu ve bugünkü Kazakistan'ın güneyinde, Sırderya boyunca doğuya doğru uzanan toprakları kaplıyordu. Kanatların sağ ve sol olarak bölünmesi, Moğollar'daki geleneksel yön belirleme ilkesine dayanır. Bu ilkeye göre, güney esas yön, kuzey ise karşıt yön ve batı sağ taraf, doğu ise sol taraf olarak kabul edilmiştir. Batu Han'ın toprakları, Orda Han'ın topraklarına göre daha batıda bulunduğu için, Cuci Ulu-su'nun sağ kanadı, Orda'ya kalan topraklar ise, sol kanadı adını aldı. Altın Ordu'nun sağ ve sol kanatları arasındaki sınıra kaynaklarda doğrudan işaret edilmemektedir. Yazara göre, devletin iki kanadı arasındaki sınır Ural(Yayık) bölgesinden geçmekteydi. Yukarıda anlatılanlardan, "Cuci Ulusu" ve "Altın Ordu" kavramlarının, toprak ve devlet-hukuk bakımından, eş anlamlı olmadıkları sonucu çıkmaktadır. Cuci Ulusu 1242'den sonra, Batu ve Orda gibi iki hanın müstakil topraklarından oluşan iki kanada ayrılmıştır. Batu Han'ın devletinin (yani Altın Ordu'nun) toprakları, Rus kaynaklarına göre, Cuci Ulusu'nun bir parçasını oluştururdu. Onun ikinci kanadı Orda Ulusu (doğu ve Rus kaynaklarına göre Gök Ordu) idi. Her iki kanat da, aslında, siyasî ve ekonomik bakımdan müstakil devletlerdi. Bununla birlikte Gök Ordu hanları, Altın Ordu hanlarına karşı, resmîyette belli bir siyasî bağımlılığı daima muhafaza ettiler. XIV. yüzyılın 70'li yıllarının sonunda, Toktamış Han önce Gök Ordu'yu, sonra da Cuci Ulu-su'nun batı bölgelerini (Batu Han'ın haleflerinin topraklarını) egemenliği altına aldı ve bunları fiilen tek bir devlet olarak birleştirdi. Feodallerin, handan belli bir bölge, yani "ulus" alma hakkı ve buna karşılık olarak ulus sahibinin belli bir askerî ve ekonomik taahhüt altına girmesi "ulus" sisteminin esasını oluşturdu. Bu arada han (XIII. yüzyılda), ulusları değiştirme ve hatta ulus sahibini, kendi ulusu üzerindeki tüm haklardan mahrum etme hakkına sahipti. Bu sisteme göre, tüm devlet (yani büyük ulus) XIII. yüzyılda, yine ulus adı verilen küçük toprak parçalarına bölünmüştü. Uluslar, sahiplerinin (tümen, bin, yüz ve on beyleri veya kumandanlıkları gibi) rütbelerine göre çeşitli büyüklükte olan idarî toprak birimleridir. Carpini'nin verdiği bilgilere ve diğer kaynaklara dayanarak, Altın Ordu devletinin, XIII. yüzyılda daha büyük olan 12 idarî birime, yani ulusa ayrıldığı tahmin edilebilir. Bu büyük idarî birimler (12 ulus),

XIII. yüzyılda babadan oğula miras olarak geçemezdi. XIII. yüzyılda devletin idarî bölünmesi, askerî düzenin tam bir kopyasını oluştururdu. Buna göre, büyük ve küçük feodaller, orduda işgal ettikleri mevkilere göre toprak alırlardı. Erler ise, savaş ganimetleriyle yetinirler ve savaşta olduğu gibi, barış zamanında da feodallere bağımlı olmaya devam ederlerdi. Sonuçta, devletin iç yapısı, açıkça askerî-feodal bir özellik taşımaya başlamıştı. XIV. yüzyılda, devletin toprakları, başında hanın genel valisinin, yani ulus beyinin (ulus emirinin) bulunduğu dört büyük idarî birime, yani ulusa ayrılmıştı. Bunlar Saray, Hârizm, Kırım ve Deşt-i Kıpçak idi. İdarî toprak bölünmesinin gerçekleşmesiyle birlikte, devletin yönetim mekanizması da biçimlenmiş oldu. Batu ve Berke hanların dönemini, Altın Ordu tarihinin “organize edilmiş” bir dönemi olarak adlandırmak mümkündür. Batu Han, tüm izleyen hanlar tarafından da muhafaza edilecek olan genel devlet prensiplerinin temelini atmıştır. Batu Han zamanında feodal toprak mülkiyeti oluştu, başkentle birlikte diğer bazı şehirler kuruldu, bürokrasi mekanizması ortaya çıktı, ayrı bölgeler arasında posta irtibatı kuruldu, vergiler ve halkın sosyal yükümlülükleri ile birlikte devlete karşı yükümlülükleri de iyice belirlenip yerleşti ve bu yükümlülükler bölüştürüldü. Batu Han, bazı meselelerin çözümlenmesinde, Moğol göçebe geleneğini aşmaya çalışan oldukça uzak görüşlü bir devlet adamı olarak kendini göstermiştir. Berke Han, Batu Han tarafından temeli atılmış olan devlet prensiplerini başarıyla geliştirmiştir. Tüm kaynaklar, hanların bu dönemde “her şeyin üzerinde şaşkıncu bir hâkimiyete” sahip olduklarını kaydetmektedir. Göçebe devletlerde genellikle çok sayıda bürokrat yoktur. Ancak, Altın Ordu’da tamamen değişik bir tablo sergilenmektedir. Kaynaklarda çok çeşitli idarî görevlerden bahsedilmektedir. Bu durum, Altın Ordu’da gelişmiş bir bürokrasi mekanizmasının varlığından söz etmemize izin vermektedir. Altın Ordu’da, ordunun ve devletin tüm iç işlerinin doğrudan yönetimi için “beylerbeyi” ve “vezir” olmak üzere iki yüksek devlet görevi tesis edilmişti. Bu yüksek bürokratların görevleri, kaynaklarda her zaman açık ve tam olarak açıklanmamaktadır. XIV. yüzyılda Mısır’da hazırlanmış olan diplomatik yazışma kitapları bu hususta özel bir ilgi uyandırmaktadır. Bu kitaplarda yer alan ve beylerbeyi Kutlubuğa İnak’a ve vezir Hüsameddin Mahmud’a yazılan iki mektuptaki unvanları karşılaştıran yazar, her iki yüksek unvan sahibinin hemen hemen aynı hiyerarşi basamağında bulunduğu dikkati çeker. Ancak devlet mekanizmasında, sahip olunan rütbeye göre, birinci yer, resmen, Altın Ordu topraklarının yöneticisi ve hanın genel valisi olarak adlandırılan beylerbeyine verilir. Unvanı bakımından beylerbeyinin elinde gerçekten muazzam bir güç toplanmıştır.

Her şeyden önce, o orduların baş komutanıdır. Altın Ordu hanları “salt” hükümdar haline gelerek, (Timur ile savaş gibi özellikle önemli askerî faaliyetler dışında) askerî faaliyetlere doğrudan komutanlık etmekten zamanla uzaklaştılar. Han, hukuken, elbette ordunun baş komutanıydı, ancak, hanın görevlendirmesi üzerine orduya beylerbeyi komutanlık ederdi. Berke Han zamanında Noğay’ın komutanlık ettiği Altın Ordu askerî birliklerinin Azerbaycan’daki faaliyetleri, buna örnek olarak gösterilebilir. Özbek Han zamanında ise bu fonksiyonlar Timur Kutluk’a verilmişti. Altın Ordu askerî birliklerinin başında beylerbeyi Mamay Mirza’nın bulunduğu Kulikovo meydan savaşı, diğer bilinen bir örnektir. İkinci olarak, beylerbeyi dışişleri bakanı fonksiyonunu yerine getirerek, diğer devletlerle diplomatik ilişkileri düzenlerdi. Bu durumu, hana resmen takdim edildikten sonra yabancı elçilerin, pratik işlerin çözümlenmesi amacıyla, beylerbeyi Nogay’ın huzurunda toplandıklarına dair kaynakların verdiği bilgiler doğrulamaktadır. Başka bir kaynaktan, Mısır’a gelen Altın Ordu elçilerinin beylerbeyi Timur Kutluk’un talimatı doğrultusunda hareket ettikleri yazılıdır. Baş komutanlık ve dışişleri bakanlığı görevlerinin beylerbeyinin şahsında birleştirilmesi, zamanın ruhuna cevap veren bir durumdur, zira bu dönemde devletlerarası savaşlar ve askerî ittifaklar, her ülkenin dış politika faaliyetinin temelini oluşturuyordu. Beylerbeyinin “bilgin, âdil” gibi unvanları, onun, devletin adli-hukukî fonksiyonları ile de ilgili olduğu düşüncesini uyandırmaktadır. “Bilgin, âdil” unvanlarına göre, devlette en yüksek adli otoritenin, beylerbeyinin elinde toplandığı tahmin edilebilir. Son olarak, beylerbeyi unvanı, sadeci din dışı değil, aynı zamanda dinî işlerin de onun idaresi altında bulunduğu hususunu ima etmektedir. Beylerbeyi Büyük Hasan’ın “İslâmın ve Müslümanlar’ın Yardımcısı” ve “İnancın Dayanağı” gibi unvanları da taşıması, bu hususta tipik bir örnektir. Dahası, en yüksek dinî unvanlardan biri olan “Şeyh” unvanını da taşıması özellikle ilginçtir. Bu denli çok önemli devlet görevlerinin beylerbeylerinin ellerinde özellikle bu şekilde toplanması, onların sık sık, tahta oturan Cuciler’e isteklerini kabul ettiren gerçek hükümdarlar haline gelmelerine yol açıyordu. Nogay ve Mamay Mirza, bu bakımdan en çarpıcı örnekleri oluşturmuşlardır. Altın Ordu’da rütbe bakımından ikinci yeri işgal eden yüksek unvan sahibi kişi vezirdir; yüksek icra kuvveti onun yetkisinde toplanmıştır. Vezir Hüsameddin Mahmud’un “Divan” lâkabı, onun, merkez yürütme organının, yani divanın başkanı olduğunu göstermektedir. Başında başkan bulunan birkaç meclis, divanın bünyesinde yer alırdı. Devletin maliye, vergi, ekonomi ve iç politika ile ilgili meselelerinin bir kısmı meclislerin idaresinde bulunurdu. Vezirin, Altın Ordu’nun diğer devletlerle

olan ilişkileri ve dış politikası üzerindeki etkisi, beylerbeyininki kadar büyük değildi.

Beşinci bölüm "Altın Ordu'nun Askerî-Siyasî Coğrafyası" başlığını taşır. XIII-XIV. yüzyıllarda, Altın Ordu'nun tüm askerî faaliyetleri kuzey-Ruslar'a, batıya, güney-batıya-Macaristan'a, Polonya'ya, Litvanya'ya, güneye-Hülâgû'nün ve Timur'un topraklarına karşı olmak üzere başlıca üç yönde gerçekleşmiştir. Yazar, son bölümde bu seferler hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.

Sovyetler Birliği'nde H.M.Fren, A.G. Muhamadiev, A.M. Mandel'stam, A.A. Nudel'man ve S.A. Yanin gibi bilim adamları Altın Ordu'nun nümizmatik meselelerini ele alan değerli çalışmalar yapmışlardır. 1956-1980 yılları arasında, Altın Ordu hakkında kitaplar ve çeşitli Sovyet dergilerinde makaleler yayınlayan ve XIII-XIV. yüzyıllarda Altın Ordu'da kullanılan paraları uzun süren ve dikkatli bir incelemeye tâbi tutan G.A.Fedorov-Davidov "Altın Ordu'da Gümüş Ve Bakır Paraların Tedavülü İle İlgili Özellikler"²³ başlıklı yazısında, Altın Ordu'nun nümizmatığı hakkında bilgi vermektedir.

Tokta Han'ın 1310-1311 yıllarında yaptığı reformdan sonra, önce Saray'da, sonra da Saray el-Cedid ve Gülistan'da belli bir standarta göre darp edilmiş olan gümüş dirhem kullanılmaya başlamış ve Toktamış Han'ın para reformu yaptığı 1380'e kadar ağırlığı ve ayarı hemen hemen değişmeden tedavülde kalmıştır. Özbek Han döneminde Saray'da darp edilen gümüş paralar, taşra şehirlerinde yerel gümüş paraların yerine kullanılmaya başlamıştır. Canibek Han döneminde ise, sadece Saray, Saray el-Cedid ve Gülistan dışında kalan şehirlerde darp edilmiş olan gümüş paralar, Altın Ordu'nun hemen hemen her yerinde tedavülde kalmıştır. Bakır paralara, yani pullara gelince, bunların ağırlığı değişik olurdu. 1310-1380 yılları arasında uzanan dönemde, Saray, Saray el-Cedid ve Gülistan'da ağırlığı giderek artırılan bakır paralar darp edilmiştir. Yazar, Aşağı Volga havzasındaki şehirlerde tedavülde bulunan bakır paralar ile, Saray, Saray el-Cedid ve Gülistan'da darp edilen pulların, taşra ve sınır bölgelerindeki şehirlerde darp edilen bakır paralardan farklı olduğunu ifade etmektedir. Altın Ordu'da gümüş paranın bakır para karşısındaki değeri tespit edilmiştir: 16 pul -1 Danik'tir. Danik: 1310-1380 yılları arasında Saray, Saray el-Cedid ve Gülistan'da darp edilmiş olan 1,56 gramlık dirhe-

²³ "Osobennosti obraşçeniya serebryanîh i mednîh monet v Zolotoy Orde", *Blijniy i Sredniy Vostok. Tovarno-denejnîe otnoşeniya pri Feodalizme*. Nauka, Moskva 1980, s. 213-219.

min yarısına eşit olan bir ağırlık ve hesap birimidir. XIV. yüzyılın başında tespit edilmiş olan bu durum, Özbek Han'ın bakır paraları üzerinde belirtilmiştir. Daha sonra yerel halkın anlayabilmesi için Türkçe "16 pul - 1 Danik'tir" ifadesi kullanılmıştır. Altın Ordu'da, özel kişilerin getirdiği gümüşten serbestçe gümüş para darp edilirdi. Bu kişiler teslim ettikleri külçe gümüşün belli bir miktarı üzerinden, ağırlığı ve ayanı tespit edilmiş olan belli miktarda para alırlardı. Ancak bu arada darphaneye ve hazineye belli bir miktarda ödeme yaparlardı.

Altın Ordu'da gümüş sıkıntısı, kıtlığı olmadığı zamanlarda gümüş para serbestçe darp edilirdi. Gümüş sıkıntısı ortaya çıktığında ve gümüşün külçe olarak piyasa değeri para olarak değerini aştığında, gümüş parayı tedavülden çekerek saklamak veya onu külçe olarak muhafaza etmek daha kârlı bir hale gelirdi. Altın Ordu'da zaman zaman ortaya çıkan bu durumun sürekli olarak düzenlenmesi gerekmiştir. Gümüş paraların saklanması, yeniden eritilmemesi, gümüşün daha değerli olduğu ülkelere kaçırılmaması ve gümüş külçenin darphaneye getirilmesini sağlamak için gümüş paranın kurunu zaman zaman yükseltmek gerekirdi.

Altın Ordu'da aynı merkezden tedavüle çıkarılmış ve aynı dış görünüşe sahip olan bakır paraların bile ağırlığı birbirinden çok farklı olabilirdi. Bununla beraber, ağırlığı farklı olan bakır paraların eşit satın alma gücüne sahip olduğu anlaşılmaktadır. Altın Ordu hazinesi zaman zaman tedavüle yeni pullar çıkarırdı ve halk eski pulları hazinede yeni pullarla değiştirirdi. Yeni pulların halk tarafından daha kolayca benimsenmesi için bunların ağırlığını artırarak darp ederlerdi. Yeni pulların satın alma gücü pek fazla artmazdı, zira gümüş paranın bakır para karşısındaki değeri tespit edilmiş durumdaydı ("16 pul = 1 Danik").

Altın Ordu'da dirhem in istikrarlı durumu, muhtemelen, devletin za-yıflamaya başladığı XIV. yüzyılın 60-70'li yıllarında bozulmaya başladı. 1350-1360 yılları arasında çeşitli darphanelerde bakır paralar basıldı. Ancak, "16 pul = 1 Danik" standardı etkisini yitirmişti. Bu durum, çok geçmeden gümüş paranın ağırlığında değişikliğe yol açtı. XIV. yüzyılın 60'lı yıllarında taşra şehirlerinde değişik ağırlıkta dirhemler darp edilmeye başladı. Gümüş kıtlığı iyice hissedilir hale geldi, başkentte para tedavülü alt üst oldu. Gümüşün külçe olarak değeri yükseldi. Gümüşün kurunu düzeltmek ve tedavüle daha yüksek kurla para çıkarmak amacıyla bakır ve gümüş paralar yeniden darp edilmeye başladı. İkinci kez darp edilmiş olan paralardan az sayıda muhafaza edildiğinden, Altın Ordu'da bozulan

para tedavülünü düzeltmek için sadece ara sıra bu yola baş vurulduğu anlaşılmaktadır. Orta Volga havzasında, eski Volga Bulgaristanı bölgesinde, XIV. yüzyılın 70'li yıllarında yeniden darp edilmiş olan paraların yanı sıra giderek düşen standartlara göre, kenarları kesilmiş olan paralar ortaya çıkmaya başladı. Piyasa, yeni ağırlık standardına göre kenarları kesilmiş olan ve daha yüksek kura göre tedavüle çıkarılmış olan eski paralarla dolmaya başladı. Ortaya çıkan bu durum, Altın Ordu'nun tüm para merkezlerince uygulanmak üzere yeni bir ağırlık standardı tespit eden Toktamış Han'ın 1380 tarihli reformuyla düzeltildi. Toktamış Han'ın reformu, eski gümüş paraların tedavülden kaldırılmasıyla ve muhtemelen daha yüksek yeni bir kura göre darp edilmiş olan yeni paraların tedavüle çıkarılmasıyla gerçekleştirildi. Yeni çıkarılan bakır paraların üzerinde "16 pul = 1 Darnik" ifadesi yer alıyordu. Bu ifade gümüş paranın bakır para karşısındaki değerinin sabit olduğunu göstermekte ve hükûmetin, gümüşün kurunu bakır paraya göre düzenleme mekanizmasına yeniden işlerlik kazandırma isteğini ortaya koymaktadır. Bugün elde mevcut olan dirhemler, Toktamış Han'ın reformlarının bölgesel kaldığını, sadece Volga havzasında, Saray, Saray el-Cedid ve Gülistan'da gerçekleştirilmiş olduğunu göstermektedir. Toktamış Han'dan önce darp edilmiş olan çok sayıda eski dirhem, bazı taşra bölgelerinde tedavülde kalmaya devam etmiştir. Ancak, bu eski dirhemler, kenarları kesilmiş olarak, yeni kura göre işlem görüyordu. Yazar, Altın Ordu'da nümizmatik meselelerinin köklerinin Orta Asya'ya kadar uzandığı tezini öne sürerek yazısına son vermektedir.